

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि :

यस शोधपत्रको शीर्षक कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन रहेको छ ।

वास्तवमा मानव जन्मदा देखि नै भाषा आर्जन गर्ने सोच लिएर आएको हुन्छ । क्रमशः भाषिक व्यवहारबाट नै बच्चाले आफ्नो मानसिक स्थितिलाई भाषा प्रयोग व्यवहार गर्ने बनाउँदछ । भाषा मानवीय विचार विनिमय गर्ने प्रमुख साधन हो । सबै भाषामा आ-आफ्नै नियम व्यवस्था हुन्छन् । त्यसैले 'भाषा वाक प्रतीकहरूको त्यस्तो व्यवस्था हो जसको सहायताले मानिसहरू परस्परमा विचारको आदान प्रदान गर्दछन् ।' (दाहाल, २०६९ : ४)

नेपाली भाषाको जननी भाषा संस्कृत भाषा नै हो । त्यसको आधार विन्दुमा टेकेर नेपाली भाषाको विकास भएको मानिन्छ । नेपाली भाषा र वाङ्मयको विकासको प्रारम्भमा संस्कृत भाषाका शब्दहरूको प्रभाव धेरै थियो । नेपाली साहित्य विकाससँगै संस्कृत भाषाका शब्दहरू पनि नेपाली भाषामा औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा प्रसस्तै प्रयोग भइरहेका थिए र छन् पनि । खासगरी नेपाली रूपक तथा जीवनी जस्ता विधामा तत्सम शब्दहरूको प्रयोग पनि अपरिहार्य बनेको छ ।

तत्सम शब्दको बनावट 'तत्' र 'सम्' को योगबाट बनेको हुन्छ । 'तत्' को अर्थ त्यसमा र 'सम्' को अर्थ उस्तै वा समान हो । यसले 'तत्सम्' शब्दको अर्थ संस्कृत भाषामा प्रयुक्त हुने शब्द नेपाली भाषामा पनि उस्तै रूपमा प्रयोग हुने भन्ने अर्थ हुन्छ । संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा आउँदा रूपमा कुनै परिवर्तन नभई सोभै नेपाली भाषामा आएर प्रयोग भएका शब्दहरूलाई तत्सम शब्द भनिन्छ । यी शब्दहरूले तत्समको पहिचानसँगै नेपाली भाषाको शाब्दिक अपूर्णताको खाडललाई परिपूर्ति गर्ने कार्य गरेका छन् ।

१.२ समस्याको कथन :

यस अध्ययनमा कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट जीवनी र रूपक विधालाई आधार बनाई त्यस विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई निम्न लिखित समस्याको रूपमा अध्ययन गरिने छ :

- क) कक्षा-१० नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू के कति छन् ?
- ख) कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकका जीवनी र रूपक विधाका तत्सम शब्दहरू कुन-कुन वर्गका छन् तथा तत्सम शब्दहरूको बनावट प्रक्रिया कस्तो छ ?
- ग) कक्षा-१० को नेपाली विषयको जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको आवृत्ति के कस्तो रहेको छ ?
- घ) कक्षा -१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू दैनिक व्यवहारमा प्रयोग योग्य छन् या छैनन् ?

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू :

यस अध्ययनका निम्न लिखित उद्देश्यहरू हुनेछन् :

- क) कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको जीवनी र रूपक विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको वास्तविक सङ्ख्या पत्ता लगाउनु ।
- ख) कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट जीवनी र रूपक विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको पदवर्ग र बनावट पत्ता लगाउनु ।
- ग) कक्षा-१० को नेपाली विषयको जीवनी र रूपक विधामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दहरूको आवृत्तिको गणना गर्न ।
- घ) कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तक अन्तर्गत रहेका जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको दैनिक व्यावहारिक उपयुक्तता पत्ता लगाउनु ।
- ङ) उक्त तत्सम शब्दको अध्ययनको आधारमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक लेखकहरूलाई आवश्यक सुझावहरू पस्तुत गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व :

भाषालाई अर्थयुक्त सान्दर्भिक र सम्प्रेष्य बनाउन शब्दको खास महत्त्व हुन्छ । भाषाको विचार अभिव्यक्तिका लागि शब्दको ज्ञान हुन जरूरत पर्न जान्छ । शब्दभण्डारको बृहत् ज्ञानबाट भाषिक अभिव्यक्ति क्षमतामा प्रभावकारी प्रखर तथा तर्कपूर्ण बनाउन मद्दत पुग्दछ । त्यसैले भाषाका प्रयोक्ताहरूलाई शब्दभण्डारको ज्ञानको विशेष महत्त्व रहन्छ ।

यस अध्ययनको मुख्य अभिप्राय नै कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट 'जीवनी तथा रूपक' विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको खोजी गरी यस कार्यबाट प्राप्त उपलब्धि लिन, निष्कर्ष दिन तथा सम्बन्धित सबै पक्षहरूलाई विशेष महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याउने छ ।

यस अध्ययनबाट पाठ्यक्रम निर्माता तथा पाठ्यपुस्तक लेखकहरूलाई थप स्रोत सामग्रीहरूको काम गर्ने भएको, अध्ययनबाट शिक्षणकार्यमा सरिक हुने शिक्षक विद्यार्थीहरूलाई मार्गदर्शन गर्ने सहयोगी सामग्री बनेकोमा यसको महत्त्व छ । यस शोधले सम्बन्धित विषयसँग शोधकार्य गर्ने शोधार्थीलाई समेत मार्गप्रशस्त गर्नेछ । समग्रमा भाषा शिक्षणमा प्रचलित संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका तत्सम् शब्दहरूको बनावट शब्दवर्ग प्रयोग सन्दर्भबारेमा स्पष्ट जानकारी गराउन यो अध्ययन निकै महत्त्वपूर्ण सामग्री हुनेछ ।

१.५ अध्ययनको परिसीमा :

प्रस्तुत शोध पत्र कक्षा-१० नेपाली पाठ्यपुस्तकको जीवनी र रूपक विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको खोजी गर्ने कार्यमा सम्बन्धित रहनेछ । यस अध्ययनलाई शोधको प्रयोजन, आर्थिक अभाव, समयको गति, जनशक्तिको अभाव आदि विविध समस्याको कारण निम्नलिखित सीमाभित्र रही अध्ययन गरिएको छ :

- क) प्रस्तुत अध्ययन १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको जीवनी र रूपकविधामा रहेको तत्सम शब्दहरूको अध्ययनमा सीमित गरियो ।
- ख) जीवनी र रूपकहरूबाट सङ्कलित तत्सम शब्दहरूलाई वर्ग व्युत्पत्ति छुट्याई राखियो ।
- ग) शब्दहरूको अध्ययन कार्य र प्रयोग बनावट सन्दर्भ आधारमा मात्र प्रस्तुत गरियो ।
- घ) अध्ययनमा अभ्यास खण्डलाई समावेश गरिएको छैन ।

परिच्छेद : दुई

सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरवलोकन र अवधारणात्मक ढाँचा

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरवलोकन :

शिक्षणसिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी र अर्थपूर्ण बनाउन मार्गदर्शन गर्ने काम पाठ्यक्रमको हुन्छ । पाठ्यक्रमकै आधारमा शिक्षण सिकाइ कार्य निर्देशित हुन्छ । नेपाली भाषाशिक्षणले विद्यालय तहको पठन पाठन कार्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । विद्यालय तहको नेपाली भाषा शिक्षणको मूल लक्ष्य भाषिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नुका साथै अन्य विषयहरूको पठन पाठनको माध्यमलाई सहयोग गरी बोध र अभिव्यक्ति पक्षको विकास गर्नु रहेकाले पाठ्यक्रम अनुसारको पाठ्यपुस्तक निर्माण हुनुपर्दछ । (माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम भाग-१ (२०६४ : ८)

भाषा शिक्षणका सिपहरूलाई पाठ्यक्रमले निम्न चार भागमा उल्लेख गरेको छ :

(मा.शि.पा. २०६४ : १०)

- सुनाइ
- बोलाइ
- पढाइ
- लेखाइ

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६४ ले कक्षा-१० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक भित्र विभिन्न विधाहरू (कथा, कविता, निबन्ध, जीवनी, रूपक, चिठी, व्याकरण, हिज्जे र शब्दभण्डार) आदिलाई समाविष्ट गरिएको छ । यस अनुसन्धानलाई उपयोगी, प्रभावकारी र उद्देश्यमूलक बनाउन विभिन्न पुस्तक तथा सम्बन्धित विषयका उपलब्ध शोधहरूको अध्ययन गरिने छ । तत्सम शब्दहरूको अध्ययन शब्दभण्डार अन्तर्गत पर्ने भएकाले शब्द भण्डारको अध्ययनसँगसँगै यस क्षेत्रभित्रका केही अनुसन्धानहरू तलको सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन खण्डमा विशेष रूपमा उल्लेख गरिने छ ।

२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन :

भाषालाई उत्कृष्ट र प्रभावकारी बनाउन शब्द भण्डारले विशेष महत्त्व राख्दछ । यसैक्रममा शब्दभण्डार बारेमा अध्ययन गर्ने प्रथम विद्वान् थर्नडाइक हुन् ।

भारतको राष्ट्रिय शैक्षिक अनुसन्धान प्रशिक्षण परिषद्का प्राध्यापक डा. कृष्णगोपाल रस्तोगीले सन् १९८७ मा युनेस्कोको सहयोगमा शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र सेरिडका लागि भएको अध्ययन अनुसन्धानमा नेपाली शब्द भण्डारको पनि चर्चा गरेको पाइन्छ। उक्त अनुसन्धानको शीर्षक “प्रोजेक्ट अन इभ्यालुएसन अफ माला सेरिज फर क्लास १-५” (Project on Evaluation of Mala Seris for Class 1-5) थियो। उक्त अध्ययनमा तोकिएका पाठ्यपुस्तक प्रयोग भएका शब्दहरू विद्यार्थीहरूको स्तरमा नसुहाउने, शब्दभण्डार बढी प्रयोग भएको, पहिचानात्मक र उत्पादनात्मक शब्दको अनुपातमा मेल नभएको, छनोट र स्तरणको सिद्धान्तको पालना नगरिएको र शब्दभण्डार सम्बन्धी यथेष्ट अभ्यास समावेश नभएको निष्कर्षमा पुगेका छन् (रस्तोगी, सन् १९८७ : ४२)।

जेम्स लिन्चेले सन् १९८९ मा “प्राइमरी करीकुलम डेभलपमेन्ट डीसीमीनेसन एण्ड टेक्स बुक रीभिजन” (Primary Curriculum Development Dissemination and Text Book Revision) नामक शीर्षकअन्तर्गत प्राथमिकतहका प्रचलित पाठ्यपुस्तकहरूको अध्ययन गरेको पाइन्छ। उक्त अध्ययनमा प्राथमिक तहमा निर्धारित पाठ्यपुस्तकमा छनोट र स्तरणलाई पटकै ख्याल नगरिएको बालबालिकाहरूको बौद्धिक क्षमतासँग मेल नखाने शब्दहरू समावेश गरिएको, दैनिक व्यवहारमा प्रयोगमा नआउने शब्दहरू समावेश गरिएको कुरा उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख छ (लिन्चे, सन् १९८९, ३०)।

काठमाडौँ शिक्षा क्याम्पसको लघु अनुसन्धान परियोजना कार्यक्रम अन्तर्गत प्रा.डा. हेमाङ्गराज अधिकारी र प्रा.डा. केदारप्रसाद शर्माद्वारा वि.स. २०५१ मा कक्षा तीन पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको शब्द भण्डार क्षमताको अध्ययन शीर्षकमा भएको पाइन्छ। उक्त लघुअनुसन्धानको उद्देश्य कक्षा तीनको महेन्द्रमाला पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका शब्दभण्डारमा विद्यार्थीहरूको क्षमता र विद्यार्थीहरूको बौद्धिक परिपक्वताको स्तरका दृष्टिले के कस्तो छ पत्ता लगाउने थियो। उक्त अनुसन्धानमा काठमाडौँ र ललितपुर जिल्लामा वि.सं. २०५१ सालमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई प्रतिनिधि विद्यालयहरूबाट ८० जना नमुना छनौट गरी अनुसन्धान गरिएको थियो। उक्त अनुसन्धानबाट विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक भएको, नेपाली मातृभाषी र विमातृभाषी विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डार सम्बन्धी भिन्नता नभएको, पहिचानात्मक शब्दभण्डार सन्तोषजनक नभए पनि उत्पादनात्मक शब्दभण्डार भने राम्रो भएको र लिङ्गगत हिसाबले पनि शब्दभण्डार क्षमता समान रहेको निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ। (दवाडी, २०६२ : ८)

शब्दभण्डार सम्बन्धी अर्को अध्ययन गोपीकृष्ण काफ्लेद्वारा वि.सं.२०५३ सालमा भएको पाइन्छ । स्तानतकोत्तर उपाधिको निमित्त प्रस्तुत उक्त शोधग्रन्थ कक्षा १ को मेरो नेपाली कितावमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन शीर्षकमा रहेको थियो । उक्त अनुसन्धानमा कक्षा १ को मेरो नेपाली कितावमा समानुपातिक ढंगबाट शब्दहरू चयन नगरी हचुवा ढंगबाट शब्दहरू समावेश गरिएको, शब्द आवृत्ति तर्फ ख्याल नगरिएको, दैनिक जीवनमा बालबालिकाहरूले प्रयोग गर्ने कतिपय शब्दहरू छुटेका, छनोट र स्तरणलाई ख्याल नगरिएको कुराहरू उल्लेख गरिएको छ (काफ्ले, २०५३ : ५५) ।

होमप्रसाद आचार्यद्वारा २०५४ सालमा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि भएको अनुसन्धानको शीर्षक 'कक्षा ५ पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन' रहेको थियो । उक्त अध्ययनमा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार सम्बन्धी क्षमता सन्तोषजनक भएको, पहाड र तराईको तुलनामा उपत्यकाका विद्यार्थीहरूका शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको, पहिचानात्मक शब्दभण्डार सम्बन्धी क्षमता सन्तोषजनक रहेको क्षेत्रका दृष्टिले हेर्दा शब्दभण्डार सम्बन्धी क्षमतामा अन्तर रहेको निष्कर्ष पाइन्छ (आचार्य, २०५४ : ७) ।

कृष्णप्रसाद शर्माले २०५४ सालमा कक्षा ९ को नेपाली पाठ्यपुस्तकको जीवनी विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन गरेको पाइन्छ । उक्त शोध कार्यले जीवनी विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको स्थिति बुझ्न र शब्दको स्रोत, वर्ग, वनोट आवृत्ति तथा प्रयोग क्षेत्रका दृष्टिले विश्लेषण वर्गीकरण सम्बन्धी कमी कमजोरी गर्नेका लागि सुझाव दिने ध्येय राखेको पाइन्छ । दैनिक जीवनमा बालबालिकाहरूले प्रयोग गर्ने कतिपय शब्दहरू छुटेका, छनोट र स्तरणलाई त्यति ख्याल नगरिएको निष्कर्ष पाइन्छ (शर्मा, २०५४ : ७५) ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयका शोधार्थी चन्द्रबहादुर थापाले वि.सं. २०५९ मा कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन नामक शोधमा शब्द प्रयोगमा विद्यार्थीहरूको स्तरलाई त्यति ख्याल नगरिएको र त्यसमा दैनिक व्यवहारमा बढी भन्दा बढी प्रयोग हुने शब्द छनोट गर्नु पर्ने निष्कर्षमा पुगेका छन् (थापा, २०५९: ७८) ।

इटहरी बहुमुखी क्याम्पसबाट शान्ता दाहालले वि.सं. २०६७ मा कक्षा ११ को सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन गरी शब्दहरूको वर्ग तथा व्युत्पत्तिहरूलाई अर्थका आधारमा समाविष्ट गर्नु पर्ने निष्कर्ष निकालेकी छिन् (दाहाल, २०६७ : ५८) ।

त्यसैगरी निलु कार्कीद्वारा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट वि.स. २०६८ मा माध्यमिक तहको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा समाविष्ट शब्दभण्डारको शोधमा शब्दहरूको स्रोत, वर्ग अनुपातका वारेमा स्पष्ट जानकारी गराई ज्ञान वृद्धि गराउने कुरा खुलाएको छ (कार्की, २०६८-९६) ।

यसरी विभिन्न समयमा शब्द र शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन भएको पाइन्छ । शब्द भाषिक सिकाइमा महत्त्वपूर्ण कार्य हो । यस्तो अध्ययनले भाषा सिकाइ प्रक्रियामा विशेष सहयोग पुऱ्याउने तथा विभिन्न विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको वर्ग, स्रोत तथा आवृत्ति पहिल्याउन सहयोग पुऱ्याउने छ । कक्षा-१० का विद्यार्थीहरूका लागि सुझाव प्राप्त हुनका साथै भविष्यमा शब्दभण्डार सम्बन्धी गरिएको अध्ययनले अझ व्यापकता पाउने छ ।

२.३ अध्ययनका लागि पुनरवलोकनको उपादेयता :

अनुसन्धान आफैमा जटिल कार्य हो । सत्य कुराहरूको आधारमा अनुसन्धानले पूर्णता पाउँछ । हचुवाको भरमा अनुसन्धान कार्य सम्भव नभएका कारण यस अध्ययनमा सैद्धान्तिक साहित्य र सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन गरिने छ । यस अध्ययनका क्रममा सैद्धान्तिक साहित्यद्वारा शोधशीर्षक सम्बन्धीको सैद्धान्तिक ज्ञान हासिल गर्न सहयोग पुगेको छ । त्यसैगरी आफ्ना विचारहरूलाई सान्दर्भिक देखाउन प्रमाणिक तथ्यहरू उपलब्ध भएका छन् जसले गर्दा शोधकार्य गहकिलो र कसिलो बन्न पुग्नेछ ।

यस शोध कार्यका लागि सम्बन्धित साहित्य र सैद्धान्तिक साहित्यले अध्ययनका उद्देश्य, महत्त्व, सीमालाई स्पष्ट गर्न मद्दत पुग्नेछ साथै शब्दहरूको पहिचान, शब्दभण्डार खोजबाट प्राप्त थप जानकारीहरूले समग्र अनुसन्धानलाई मूर्तरूप दिन सहयोग पुग्नेछ ।

२.४ सैद्धान्तिक/अवधारणात्मक ढाँचा :

भाषामा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्ने अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ । समय क्रमसँगै शब्दहरूको लोप तथा रूप परिवर्तन भई नयाँ रूप लिने गर्दछन् भने केही नयाँ शब्दहरूको विकास हुने गर्दछ यो बदलिँदो समयको माग हो । कक्षा-१० नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन वा खोजी गर्नु नै यस शोधको मूल कार्य हुने छ ।

नेपाली भाषामा तत्सम र आगन्तुक शब्दले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको हुन्छ । यस्ता शब्दहरूले वाक्य निर्माणमा केन्द्रिय भूमिका खेलेको हुन्छ, जसका कारणले पनि शब्दभण्डारको अध्ययन आवश्यक भएको मानिन्छ । कक्षा-१० नेपाली पाठ्यपुस्तकका जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी वर्ग तथा व्युत्पत्तिगत अर्थलाई विद्यार्थीको स्तर र क्षमता अनुसार ज्ञान बृद्धि गराउने अवधारणा यस शोधकार्यले निश्चित गर्नेछ ।

परिच्छेद : तीन

अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययनको ढाँचा र विधि :

कुनै पनि कुरालाई यथार्थ वा सजीव र प्रभावकारि बनाउन विभिन्न किसिमका विधि तौर तरिकाहरूको आवश्यकता पर्दछ । एउटा मात्र विधि प्रक्रियाको उपयोग गरेर तयार गरिएको कुनै पनि कुरा त्यति प्रभावकारी विश्वासनीय र वैध हुन सक्दैन तसर्थ अनुसन्धान पनि एक व्यवस्थित सत्य एवम् विशिष्ट कार्य भएकाले यसका लागि विभिन्न किसिमका विधिहरू अपनाउनु आवश्यक हुन्छ । यस अध्ययनमा कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेको जीवनी तथा रूपक विधामा भएका तत्सम शब्दहरूको वर्ग, बनोटको विश्लेषण गरिनेछ । जसमा विशेष गरी पुस्तकालय विधिको उपयोग गरी अध्ययनको विश्लेषण गरिनेछ । त्यस्तै यसकार्यमा शोध निर्देशन आदरणीय गुरुज्यूहरूको सल्लाह एवम् सुभावाका साथै निर्देशनलाई पालना गर्दै शोध कार्यलाई अगाडि बढाइनेछ ।

३.२ अध्ययनको क्षेत्र :

यस अध्ययनको क्षेत्र अन्तर्गत माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम, कक्षा-१० (दश) को नेपाली पाठ्यपुस्तक अन्तर्गत पर्ने 'जीवनी र रूपक' विधाका पाठहरूमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू रहेका छन् । यसका साथै नेपाली भाषाका भाषा शिक्षण, भाषाविज्ञान, भाषा व्याकरण जस्ता पुस्तकहरू शब्दकोषहरूसँग आबद्ध भएर पुस्तकालयीय विधि अपनाई तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण गरी शोध पत्रको तयार गरिनेछ ।

शोधको क्षेत्रलाई व्यापक बनाउँदा शोधकार्य व्यवस्थित र तथ्यपूर्ण बनाउन कठिन हुने हुनाले उक्त शोधकार्यको क्षेत्रलाई कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट जीवनी र रूपक विधाका पाठहरूमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययनमा मात्र सीमित गरी अध्ययन गरिनेछ । उक्त कार्यमा सम्बन्धित विधाका पाठमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको वर्ग, बनोटको आधारमा मात्र विश्लेषण गरिने छ र अभ्यास खण्डलाई यस अध्ययनमा समावेश गरिने छैन ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र तरिका :

यस अध्ययनको तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिनेछ । कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तक तथा वर्तमान माध्यमिक तहको पाठ्यक्रमलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइनेछ । यसभन्दा अगाडि गरिएका शब्दभण्डार सम्बन्धी शोधग्रन्थ, शब्दकोशहरू, आवश्यक पाठ्यपुस्तक शिक्षकहरूको सल्लाह सुझावहरूलाई सहायक सामग्रीको रूपमा लिइने छ ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया :

तत्सम शब्दहरूको पहिचानका लागि तत्सम नेपाली शब्दकोशको उपयोग गरी कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकका जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको छनोट गरिनेछ । यसै क्रममा शब्दको वर्ग तथा बनावट प्रक्रियाका लागि प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, शब्दसागर र बृहत् नेपाली शब्दकोशको उपयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी यो शोधकार्य प्रक्रियागत रूपमा अगाडि बढाइनेछ ।

३.५ तथ्याङ्क व्याख्या र विश्लेषण प्रक्रिया :

यस शोधकार्य कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा भएका जीवनी तथा रूपक विधाका पाठहरूलाई मात्र आधार मानी ती पाठहरूमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको मात्र विश्लेषण गरिने छ । यस शोध कार्यमा विशेष गरी पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरिनेछ । सम्बन्धित पाठका शब्दहरूको सङ्कलन गरी शब्दकोशहरूको सहयोगबाट ती शब्दको वर्ग बनावट प्रक्रियाको व्याख्या विश्लेषण गरिनेछ ।

परिच्छेद : चार

कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकका जीवनी र रूपक विधाहरूमा प्रयुक्त शब्दहरूको व्याख्या र विश्लेषण

यस अध्यायमा कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश जीवनी र रूपकहरूमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विभिन्न आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिन्छ । शब्दहरूको पदवर्गको आधारमा, संरचनाको आधारमा र आवृत्तिको आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण यस अध्यायमा गरिएको छ ।

४.१. 'जयपृथ्वीबहादुर सिंह' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

अग्रणी, अञ्चल, अन्तर्गत, असम्भव, अध्ययन, अवस्था, अमर, अवधि, आध्यात्मिक, आरम्भ, आर्थिक, आयुर्वेदिक, आधार, आकार, आत्मविश्वास, आक्रमण, आश्विन, आस्था, आदि, इतिहास, उदार, उन्नति, उद्देश्य, उपासक, उत्थान, उच्च, उदाहरण, उत्तीर्ण, एवम्, औपचारिक, औषधालय, कर्म, कर्मठ, कल्याण, कार्यकाल, कार्य, कूटनीति, कृति, क्रमशः, क्षितिज, क्षेत्र, गर्भ, गहन, गरिमा, गुण, घृणा, चिन्तन, चिन्तनशील, चिन्तित, चेतना, चेतनशील, च्युत, जय, जन्म, जनता, जनस्वास्थ्य, जनक, जातजाति, जीवन, ज्वलन्त, ज्ञान, तत्कालीन, तत्त्व, त्याग, त्यागी, दयालु, दयनीय, दर्शन, दिन, दुःख, देवी, देश, देहावसान, दृढ, दृष्टि, धनी, धर्म, धारणा, नागरिक, नियमित, निरन्तरता, निर्भीकता, निर्णय, निराश, नीति, नैतिक, पत्नी, परीक्षा, पहल, परिचालन, पदार्थ, पत्रकारिता, परिवर्तन, पवित्र, परिपाटी, परिणाम, पद, परिवार, परोपकार, परिस्थिति, पाठशाला, पाठ्यपुस्तक, पिता, पीडित, पुस्तक, पृथ्वी, प्रतिभाशाली, प्रवेशिका, प्रतिनिधि, प्रयत्न, प्रकार, प्रकाशन, प्रधानमन्त्री, प्रकाशित, प्रलोभन, प्रभावित, प्रति, प्रजातन्त्रिक, प्राथमिक, प्राप्त, प्राकृत, प्रेरित, प्रोत्साहन, बन्धुबान्धव, बहुआयामिक, बाल, बाल्यकाल, बुद्धि, बोध, भाद्र, भावना, भाषा, भूमिका, भौतिक, भ्रमण, भ्रातृत्व, मन, महान, मध्यस्थता, महायज्ञ, महाराज, महत्त्वपूर्ण, मानवीय, माध्यमिक, मानवतावादी, माध्यम, मानसिकता, माला, मानवता, मासिक, मार्गदर्शक, मुक्त, मूर्त, यातायात, योगदान, योजना, राजसी, राजा, राजनीतिशास्त्र, राज्य, राष्ट्र, राष्ट्रिय, रुद्र, रूप, वचन, वर्षा, वर्ष, वाङ्मय, विषम्, विकास, विशिष्ट, विषय, विज्ञान, विचार, विभिन्न, विरोध, विरुद्ध, विधा, विविध, विशेष, विश्वशान्ति, विवेक, वैभव, व्यवहार, व्यवस्था, व्यतीत, व्यक्त, व्यवस्थापक, व्यक्ति, व्यक्तित्व, व्याकरण, शक्तिशाली, शासक, शासन, शिक्षा, शैक्षिक, संस्था, सर्वसाधारण, समाजशास्त्र,

सत्यवादी, सदस्य, सत्ता सम्पूर्ण, समर्पित, सहयोग, सङ्घ, समानता, समर्थन, सन्तोष, समाज, सम्प्रदाय, सदा, सम्पन्न, सम्पादक, साधन, सामाजिक, साहित्य, साहस, सिंह, सिद्धान्त, सुख, सुगम, सुदृढ, सुधार, सुधारवादी, सेवा, स्वभाव, स्थानीय, स्वास्थ्य, स्थापित, स्थापना, स्वदेश, स्वरूप, स्थिति, हृदय

४.१.१ पदवर्गका आधारमा 'जयपृथ्वीबहादुर सिंह' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

नाम शब्दहरू :

अञ्चल, अध्ययन, अवस्था, अवधि, आरम्भ, आधार, आकार, आत्मविश्वास, आदि, आक्रमण, आस्था, आश्विन, इतिहास, उन्नति, उद्देश्य, उत्थान, उदाहरण, उपासक, औषधालय, कल्याण, कर्म, कार्य, कार्यकाल, कूटनीति, कृति, क्षितिज, क्षेत्र, गर्भ, गरिमा, गुण, घृणा, चिन्तन, चेतना, जय, जन्म, जनस्वास्थ्य, जनता, जनक, जात, जाति, जीवन, ज्ञान, तत्त्व, त्याग, दर्शन, दिन, दृष्टि, देवी, देश, देहावसान, धर्म, धारणा, नागरिक, निर्णय, निरन्तरता, नीति, निर्भीकता, परिवार, पत्नी, परीक्षा परिचालन, पहल, पत्रकारिता, परिपाटी, परिणाम, परिवर्तन, परोपकार, परिस्थिति, पदार्थ, पाठ्यपुस्तक, पाठशाला, पिता, पुस्तक, पृथ्वी, प्रवेशिका, प्रयत्न, प्रतिनिधि, प्रकार, प्रकाशन, प्रधानमन्त्री, प्रलोभन, प्रोत्साहन, बन्धुबान्धव, बाल, बाल्यकाल, बुद्धि, बोध, भावना, भाषा, भाद्र, भूमिका, भ्रमण, भ्रातृत्व, मन, मध्यस्थता, महाराज, महायज्ञ, माध्यम, मानसिकता, माता, मानवता, मार्गदर्शक, यातायात, योगदान, योजना, राजा, राज्य, राष्ट्र, राजनीतिशास्त्र, रूप, रुद्र, वर्ष, वचन, वर्षा, वाङ्मय, विकास, विज्ञान, विषय, विचार, विश्वशान्ति, विरोध, विरुद्ध, विधा, विवेक, वैभव, व्यवहार, व्यवस्था, व्यक्ति, व्यवस्थापक, व्यक्तित्व, व्याकरण, शासन, शिक्षा, संस्था, समाजशास्त्र, सदस्य, सहयोग, सङ्घ, सत्ता, सम्पादक, समान, सम्प्रदाय, समर्थन, सन्तोष, समानता, साहस, साधन, साहित्य, सिंह, सुख, सुधार, सेवा, स्वभाव, स्वदेश, स्वरूप, स्थापना, स्वास्थ्य, स्थिति

विशेषण शब्दहरू :

अन्तर्गत, असम्भव, अमर, अग्रणी, आध्यात्मिक, आयुर्वेदिक, आर्थिक, उदार, उत्तीर्ण, उच्च, औपचारिक, कर्मठ, गहन, चिन्तित, चिन्तनशील, चेतनशील, च्युत, जीवि, ज्वलन्त, तत्कालीन, त्यागी, दयालु, दयनीय, दृढ, धनी, धार्मिक, नियमित, निराश, नैतिक, पवित्र, पीडित, प्रतिभाशाली, प्रकाशित, प्रभावित, प्रजान्त्रिक, प्राप्त, प्राथमिक, प्राकृत, प्रेरित, बहुआयामिक, भौतिक, महान्, महत्त्वपूर्ण, मानवीय, माध्यमिक, मासिक, मानवतावादी, मुक्त, मूर्त, राजसी, राष्ट्रिय, विभिन्न,

विशिष्ट, विशेष, विषम, विविध, व्यक्त, व्यतीत, शक्तिशाली, शासक, शैक्षिक, सम्पन्न, समर्पित, सम्पूर्ण, सर्वसाधारण, सत्यवादी, सामाजिक, सिद्धान्त, सुदृढ, सुगम, सुधारवादी, स्थापित, स्थानीय

क्रियायोगी शब्दहरू :

एवम्, क्रमशः, सदा

४.१.२ संरचनाको आधारमा 'जयपृथ्वीबहादुर सिंह' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

प्रस्तुत पाठमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई, संरचनाका आधारमा देखाइएको छ । जसअनुसार उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि र समासबाट निर्मित शब्दहरूलाई अलगअलग देखाइएको छ । साथै मूल शब्दहरूलाई पनि छुट्टै देखाइएको छ । जसमा मूल शब्दको संख्या ४५ रहेको छ भने व्युत्पन्न शब्दको संख्या १४७ रहेको छ । व्युत्पन्न शब्दहरूको बनोट प्रक्रिया समेत देखाइएको छ ।

मूल शब्दहरू :

अञ्चल, अन्तर्गत, आदि, आस्था, आश्विन, उदार, उच्च, एवम्, कर्म, क्षेत्र, गर्भ, गहन, गुण, घृणा, च्युत, जय, जनक, जन्म, जनता, जीवी, दिन, देवी, देश, धर्म, पत्नी, पहल, पिता, पृथ्वी, प्रति, बाल, भाद्र, मन, महान्, माला, राजा, राष्ट्र, रुद्र, रूप, वर्ष, वैभव, समान, सदा, साहस, सिंह, सुख

व्युत्पन्न शब्दहरू :

उपसर्ग, प्रत्यय र सन्धि भएका शब्दहरू :

तालिका संख्या १

व्युत्पन्न शब्द	उपसर्ग	मूल शब्द	प्रत्यय	सन्धि
असम्भव	अ	सम्भव		
अध्ययन	अधि	इ	अन	
अवस्था	अव	स्था		
अवधी		अवध	ई	
अमर	अ	मर		
अग्रणी		अग्र	नी	
आक्रमण	आ	क्रम	अन	

आध्यात्मिक		अध्यात्म	इक	
आकार	आ	क्रम	अन	
आधार	आ	धार		
आर्थिक		अर्थ	इक	
आरम्भ	आ	रम्भ		
आयुर्वेदिक		आयुर्वेद	इक	
इतिहास	इति	ह आस		
उत्तीर्ण	उत्	तीर्ण		
उन्नति	उत्	नति		
उद्देश्य	उत्	दिश्	य	
उपासक	उप	आस्	अक	
उत्थान	उत्	स्थान		
उदाहरण	उत्	आ हरण		
औपचारिक		उपचार	इक	
औषधालय		औषध	आलय	
कार्य		कृ	य	सन्धि
कृति		कृ	ति	
क्रमश		क्रम	श	
क्षितिज		क्षिति	ज	
गरिमा		गुरु	इमा	
चिन्तन		चिन्त	अन	
चिन्तित		चित	इत	
चेतना		चेतन	आ	
ज्वलन्त		ज्वल	अन्त	
तत्कालीन		तत्काल	इन	
त्याग		त्यज्	अ	
त्यागी		त्याग	इ	

दयालु		दया	आलु	
दयनीय		दय	अनीय	
दर्शन		दृश्	अन	
दृढ		दृह	त	
दृष्टि		दृश्	ति	
धनी		धन	ई	
धारणा		धारण	आ	
धार्मिक		धर्म	इक	
नागरिक		नगर	इक	
नियमित		नियम	इत	
निरन्तरता		निरन्तर	ता	
निराशा	निर	आशा		
निर्भीकता		निर्भीक	ता	
नीति		नी	ति	
नैतिक		नीति	इक	
परिस्थिति	परि	स्थिति		
परोपकार	पर	उपकार		
परिवार	परि	वार		
परिवर्तन	परि	वृत्	अन	
परिणाम	परि	नम्		
पवित्र	पू	इत्र		
पत्रकारिता		पत्रकारी	ता	
परिचालन	परि	चालन		
परीक्षा	परि	ईक्षा		
पीडित		पीड्	इत	
प्रलोभन	प्र	लोभन		
प्रभावित		प्रभाव	इत	

प्रजातान्त्रिक		प्रजातन्त्र	इक	
प्रकाशन	प्र	काश्	अन	
प्रकार	प्र	कार		
प्रयत्न	प्र	यत्न		
प्रतिनिधि	प्रति	निधि		
प्रवेशिका		प्रवेश	इका	
प्रतिभाशाली		प्रतिभा	शाली	
प्राथमिक		प्रथम	इक	
प्राप्त	प्र	आप्	त	
प्रेरित		प्रेर	इत	
प्रोत्साहन	प्र	उत्साह	अन	
बाल्य		बाल	य	
बुद्धि		बुध्	ति	
भाषा		भाष्	आ	
भौतिक		भूत	इक	
भ्रमण		भ्रम	अन	
मध्यस्थता		मध्यस्थ	ता	
मासिक		मास	इक	
मानवता		मानव	ता	
मानसिकता		मानसिक	ता	
मानवतावादी		मानवतावाद	ई	
माध्यमिक		मध्यम	इक	
मानवीय		मानव	ईय	
मुक्त		मुच्	त	
मूर्त		मूर्च्छ	त	
योजना		योजन	आ	
राजसी		राजस्	ई	

राज्य		राज्	य	
राष्ट्रीय		राष्ट्र	इय	
वचन		वच्	अन	
वर्षा		वर्ष	आ	
वाङ्मय	वाक्	मय		सन्धि
विकास	वि	कास		
विज्ञान	वि	ज्ञान		
विषय	वि	सय		
विशिष्ट	वि	शिष्ट		
विचार	वि	चार		
विभिन्न	वि	भिन्न		
विरोध	वि	रोध		
विवेक	वि	विच		
विशेष	वि	शेष		
विविध	वि	विधा		
विधा	वि	धा		
विभिन्न	वि	भिन्न		
विरुद्ध	वि	रुद्ध		
विषम	वि	षम्		
व्यवहार	वि	अव	हार	
व्यवस्था	वि	अवस्था		
व्यतीत	वि	अतीत		
व्यक्ति	वि	अञ्ज	ति	
व्यक्त	वि	अञ्ज	त	
व्यवस्थापक		व्यवस्था	पक	
व्याकरण	वि	या+कृ	अन	
शासक		शास्	अक	

शासन		शास्	अन	
शिक्षा		शिक्ष	आ	
शैक्षिक		शिक्ष	इक	
संस्था	सम्	स्था		
सदस्य		सदस्	य	
समर्पित	सम्	अर्पित		
सत्ता		सत्+त	आ	
सम्पूर्ण	सम्	पूर्ण		
सम्पादक	सम्	पाद्	अक	
सङ्घ	सम्	घ		
सम्प्रदाय	सम्	प्रदाय		
समर्थन	सम्	अर्थ	अन	
सन्तोष	सम्	तुष		
समानता		समान	ता	
साहित्य	स	हित	य	
सामाजिक		समाज	इक	
साधन		साध्	अन	
सिद्धान्त		सिद्ध	अन्त	
सुदृढ	सु	दृढ		
सुगम	सु	गम		
सुधारवादी		सुधारवाद	ई	
सुधार	सु	धृ	आ	
सेवा		सेव्	आ	
स्वभाव	स्व	भाव		
स्थापित		स्था+प	इत्	
स्वास्थ्य		स्वस्थ	य	
स्थानीय		स्थान	ईय	

स्थापना		स्थापन	आ	
स्वरूप	स्व	रूप		
स्वदेश	स्व	देश		
स्थिति		स्थि	ति	
हृदय		हृत्	अय	

४.१.३ 'जयपृथ्वीबहादुर सिंह' जीवनीमा समासद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू :

तालिका संख्या २

आत्मविश्वास	आत्माको विश्वास	तत्पुरुष
औषधालय	औषध+आलय	कर्मधारय
कार्यकाल	कार्य र काल	द्वन्द्व
कुटनीति	कुट+नीति	कर्मधारय
चिन्तनशील	चिन्तन+शील	कर्मधारय
चेतनशील	चेतन+शील	कर्मधारय
जनस्वास्थ्य	जनताको स्वास्थ्य	तत्पुरुष
पाठशाला	पाठ+शाला	कर्मधारय
पाठ्यपुस्तक	पाठ्य+पुस्तक	कर्मधारय
प्रधानमन्त्री	प्रधान+मन्त्री	कर्मधारय
बन्धुबान्धव	बन्धु र बान्धव	द्वन्द्व
महत्त्वपूर्ण	महत्त्व+पूर्ण	कर्मधारय
यातायात	यात र आयात	अव्ययीभाव
योगदान	योग+दान	कर्मधारय
विश्वशान्ति	विश्व+शान्ति	कर्मधारय
शक्तिशाली	शक्ति+शाली	कर्मधारय
सर्वसाधारण	सर्व+साधारण	कर्मधारय
समाजशास्त्र	समाजको शास्त्र	तत्पुरुष

४.१.४ 'जयपृथ्वीबहादुर सिंह' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको आवृत्ति :

तालिका संख्या ३

अध्ययन	४	राज्य	२
अवस्था	२	राष्ट्र	२
अमर	२	रूप	२
उच्च	२	वर्ष	२
एवम्	२	विकास	५
जयपृथ्वी	१२	विषय	२
जनता	९	विभिन्न	२
जीवन	४	विचार	६
ज्ञान	२	विशेष	२
दिन	२	विरोध	३
देश	९	व्यवहार	२
नागरिक	२	व्यवस्था	५
पाठशाला	५	व्यक्तित्व	२
पाठ्यपुस्तक	३	व्याकरण	४
पुस्तक	३	शासक	२
प्रकाशन	२	शासन	३
प्रलोभन	२	शिक्षा	१०
प्रकाशित	२	सम्पादक	३
प्राकृत	२	सत्ताच्युत	३
भाषा	४	सिंह	९
भ्रमण	२	सुख	३
भ्रातृत्व	२	सुधार	४
महत्त्वपूर्ण	२	सेवा	३
मानवता	४	स्थानीय	३

माध्यम	२	स्थिति	४
मानवतावादी	४		

४.१.५ सारांश :

प्रस्तुत 'जयपृथ्वीबहादुर सिंह' पाठलाई पदवर्ग, संरचना र आवृत्तिको आधारमा अध्ययन गर्दा तत्सम शब्दहरू जम्मा २३६ रहेका देखिन्छन् । जसमध्ये मूल शब्द ४५ छन् र व्युत्पन्न शब्द १९१ रहेका छन् । त्यस्तै पदवर्गका हिसाबले शब्दलाई केलाउदा नाम शब्दको संख्या अधिक रहेको छ । त्यसैगरी विशेषण, क्रियायोगी शब्दहरू क्रमशः रहेका छन् । यसरी हेर्दा नाम शब्दको बारेमा भाषापाठ्यपुस्तकमा बढी जानकारी दिन खोजिएकोले प्रस्तुत कक्षा १० को लागि शब्दभण्डारको दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ । त्यसैगरी तत्सम शब्दका दृष्टिले पनि उपयुक्त नै देखिन्छ । त्यसैगरी अन्य शब्दहरूको वितरण पनि प्रस्तुत पाठमा उपयुक्त नै भएको देखिन्छ ।

४.२ 'काम खोज्दै जाँदा' मनोवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

अव्यवस्थित, अपाङ्ग, अनुभव, अपमानित, अपमान, अवस्था, अभिप्रेरित, आदर, आत्मग्लानि, आशा, इष्टमित्र, उत्तम, ऋण, काम, गुरु, गौरव, चेत, जीवन, ज्योति, तुच्छ, त्रिवेणी, दिन, दुःख, दृष्टिकोण, देश, धैर्य, निद्रा, परि, परदेश, पात्र, पाठ, पारिश्रमिक, पात, पीडा, पूर्वक, पेट, प्रयास, प्रदान, प्रति, भाषा, भूत, मन, माध्यम, मनोज, मरुभूमि, मर्म, मन, मान, माया, मात्र, माध्यमिक, मुख, मृत्यु, मेला, युवक, युवा, युवती, वर्गीय, वचन, विकास, विद्यालय, विभिन्न, विदेश, विनोद, वेला, वैदेशिक, व्यवस्था, व्यवहार, शिक्षा, शिक्षक, समय, सन्तमान, सम्पत्ति, समस्या, सम्मिश्रण, साधन, सोमनाथ, स्थान, स्पष्ट, स्वाहा, स्वभिमान, हाहाकार, हेय

४.२.१ पदवर्गका आधारमा 'काम खोज्दै जाँदा' मनोवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

नाम शब्दहरू :

अवस्था, अपमान, अनुभव, आशा, आदर, आत्मग्लानि, इष्टमित्र, काम, गुरु, गौरव, चेत, जीवन, ज्योति, त्रिवेणी, दिन, दुःख, दृष्टिकोण, देश, धैर्य, नाथ, निद्रा, परदेश, पाठ, पारिश्रमिक, पात्र, पीडा, पेट, प्रयास, प्रदान, भाषा, भूत, मन, मरुभूमि, मनोज, मर्म, मान, माया, मुख, मृत्यु, मेला,

युवक, युवा, युवती, वचन, विनोद, विकास, विदेश, विद्यालय, वेला, व्यवहार, व्यवस्था, शिक्षक, शिक्षा, सन्त, समय, सम्पत्ति, समस्या, सम्मिश्रण, साधन, सोम, स्थान, स्वाहा, स्वाभिमान, हाहाकार

विशेषण शब्दहरू :

अव्यवस्थित, अपाङ्ग, अपमानित, अभिप्रेरित, उत्तम, तुच्छ, मध्यम, माध्यमिक, वर्गीय, विभिन्न, वैदेशिक, स्पष्ट, हेय

क्रियायोगी :

पूर्वक

निपात :

मात्र

४.२.२ संरचनाको आधारमा 'काम खोज्दै जाँदा' मनोवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

प्रस्तुत पाठमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई संरचनाका आधारमा देखाइएको छ । जसअनुसार उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि र समासबाट निर्मित शब्दहरूलाई अलगअलग देखाइएको छ । साथै मूल शब्दहरूलाई पनि छुट्टै देखाइएको छ । जसमा मूल शब्दको संख्या ३१ रहेको छ भने व्युत्पन्न शब्दको संख्या ४७ रहेको छ । व्युत्पन्न शब्दहरूको बनोटप्रक्रिया समेत देखाइएको छ ।

मूल शब्दहरू :

आशा, ऋण, काम, गुरु, गौरव, ज्योति, तुच्छ, दिन, देश, नाथ, निद्रा, परि, पाठ, पात, पात्र, पेट, प्रति, मर्म, मन, मनोज, मान, मात्र, माया, मुख, मृत्यु, युवा, वेला, सन्त, समय, सोम

व्युत्पन्न शब्दहरू :

उपसर्ग, प्रत्यय, र सन्धि भएका शब्दहरू

तालिका संख्या ४

व्युत्पन्न शब्द	उपसर्ग	मूल शब्द	प्रत्यय	सन्धि
अव्यवस्थित	अ	व्यवस्थ	इत	

अपाङ्ग	अप	अङ्ग		
अनुभव	अनु	भव		
अपमानित	अप	मानित		
अपमान	अप	मान		
अवस्था	अव	स्था		
अभिप्रेरित	अभि	प्रेरित		
आदर	आ	दर		
उत्तम		उत्	तम	
जीवन		जीव	अन	
त्रिवेणी	त्रि	वेणी		
दुःख		दुस्	ख	
धैर्य		धीर	य	
परदेश	पर	देश		
पारिश्रमिक		परिश्रम	इक	
पीडा		पीड्	आ	
पूर्वक		पूर्व	क	
प्रयास	प्र	यास		
प्रदान	प्र	दान		
भाषा		भाष्	आ	
भूत		भू	त	
मध्यम		मध्य	म	
माध्यमिक		मध्यम	इक	
मेला		मिल्	आ	
युवक		युवन्	क	
वर्गीय		वर्ग	ईय	
वचन		वच्	अन	
विभिन्न	वि	भिन्न		

विदेश	वि	देश		
विद्यालय		विद्या	आलय	
विनोद	वि	नुद्		
विकास	वि	कास		
वैदेशिक		विदेश	इक	
व्यवस्था	वि	अवस्था		
व्यवहार	वि	अव	हार	
शिक्षा		शिक्ष	आ	
शिक्षक		शिक्ष	अक	
समस्या	सम्	अस्+य	आ	
सम्मिश्रण	सम्	मिश्रण		
सम्पत्ति	सम्	पद्	ति	
साधन		साध्	अन	
स्थान		स्था	न	
स्पष्ट		स्पश्	त	
स्वाभिमान	स्व	अभिमान		
स्वाहा	सु	आ+ह्वे		
हेय		हा	य	

४.२.३ 'काम खोज्दै जाँदा' मनोवादमा समासद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू :

तालिका संख्या ५

आत्मग्लानि	आत्माको ग्लानि	तत्पुरुष
इष्टमित्र	इष्ट र मित्र	द्वन्द्व
दृष्टिकोण	दृष्टि+कोण	कर्मधारय
मरुभूमि	मरु +भूमि	कर्मधारय
हाहाकार	हाहा+कार	कर्मधारय

४.२.४ 'काम खोज्दै जाँदा' मनोवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको आवृत्ति :

तालिका संख्या ६

अनुभव	२	युवा	३
अपमान	३	युवती	३
काम	१२	वचन	२
जीवन	३	विकास	२
दिन	२	विदेश	५
दुःख	४	वैदेशिक	२
देश	३	व्यवहार	३
परदेश	२		
पेट	२		
मन	२	सन्तमान	२
मात्र	३	सुख	२
माया	२		

४.२.५ सारांश :

प्रस्तुत काम खोज्दै जाँदा पाठलाई पदवर्ग, संरचना र आवृत्तिको आधारमा अध्ययन गर्दा तत्सम शब्दहरू जम्मा ८३ वटा रहेका देखिन्छन् । जसमध्ये मूल शब्दहरू ३० छन् र व्युत्पन्न शब्दहरू ५३ वटा रहेका छन् । त्यस्तै पदवर्गका हिसाबले शब्दलाई केलाउँदा नाम शब्दको संख्या अधिक रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी विशेषण, क्रियायोगी, निपात क्रमशः रहेका छन् । यसरी हेर्दा नाम शब्दको बारेमा भाषापाठ्यपुस्तकमा बढी जानकारी दिन खोजिएकोले प्रस्तुत कक्षा १० को लागि शब्दभण्डारको दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ । अन्य शब्दहरूको वितरण पनि प्रस्तुत पाठमा उपयुक्त नै भएको देखिन्छ ।

४.३ 'इमानसिंह चेमजोड' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

अग्रणी, अज्ञान, अतिरिक्त, अध्यक्ष, अध्ययन अनवरत, अनुकरणीय, अनुराग, अनुसन्धान, अप्रकाशित, अमर, अमृत, अवस्था, अस्तित्व, आत्मा, आधार, आस्था, इतिहास, उक्ति, उच्च, उत्तीर्ण, उत्थान, उन्मुलन, एकता, एवम् ऐतिहासिक, कर्म, कार्य, कुरीति, कृति, केन्द्र, क्रम, क्रियाशील, क्षेत्र, गहन, गम्भीर, ग्रन्थ, चर्चा, चिन्तनशील, चेतना, जन, जन्म, जप, जागरूक, जात, जाति, जातीय, जीवन, जीवन्त, जीविका, ज्ञान, तल्लीन, त्रिभुवन, दन्त्य, दिन, दिशा, देश, देहावसान, दैनिक, धर्म, ध्यान, नष्ट, निद्रा, निमित्त, नियुक्त, निर्माण, निर्वाह, निष्ठा, पक्ष, पत्र, परम्परा, परिवार, पाठ, पाठ्यपुस्तक, पिता, पुत्र, पुनरुत्थान, पुनर्जागरण, पुनर्जीवित, पुरातात्विक, पूजा, पूर्वीय, पैत्रिक, प्रकट, प्रकाशन, प्रचार, प्रति, प्रतिनिधि, प्रतिभा, प्रत्येक, प्रधानाध्यापक, प्रमुख, प्रशस्त, प्रसार, प्राचीन, प्राप्त, प्रेरित, बाध्य, बुद्धि, भावना, भाषा, भूमिका, भ्रमण, मण्डल, मन, महत्त्वपूर्ण, महान, महिला, माता, मातृ मात्रा, मिलनसार, मूल, मूलक, मेधवर, मौलिक, योगदान, योद्धा, रक्षा, रचना, राष्ट्रिय, रीतिस्थिति, रूप, लिखित, लिपि, वचन, वर्ष, वाङ्मय, विजय, विद्यालय, विद्वान, विभिन्न, विशिष्ट, विशेषज्ञ, विश्लेषण, विश्वविद्यालय, विषय, विस्तार, विस्तृत, वेद, व्यक्तित्व, व्यवस्थित, व्याकरण, शक्ति, शब्दकोष, शिक्षण, शिक्षा, संक्षिप्त, संघ, संवर्धन, संरक्षण, संस्कृति, सांस्कृतिक, सङ्कलन, सक्रिय, सत्य, सनातन, सभ्य, सभ्यता, समय, समर्पित, समाज, सम्बन्ध, सम्भव, सरल, सर्वाधिक, सशक्त, साधक, सामग्री, सामाजिक, सारांश, साहित्यिक, सिंह, सुधार, सुदृढीकरण, स्थानिय, स्थल, स्थलगत, स्पष्ट, हस्त

४.३.१ शब्दवर्गका आधारमा 'इमानसिंह चेमजोड' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

नाम शब्दहरू :

अज्ञान, अध्यक्ष, अध्ययन, अनुराग, अनुसन्धान, अमृत, अवस्था, अस्तित्व, आत्मा, आधार, आस्था, इतिहास, उक्ति, उत्थान, उन्मुलन, एकता, कर्म, कार्य, कुरीति, कृति, केन्द्र, क्रम, क्षेत्र, ग्रन्थ, चर्चा, चेतना, जन, जन्म, जप, जात, जाति, जीवन, जीविका, ज्ञान, त्रिभुवन, दिन, दिशा, देश, देहावसान, धर्म, ध्यान, निद्रा, निर्माण, निर्वाह, निष्ठा, पक्ष, पत्र, परिवार, पाठ्यपुस्तक, पिता, पुत्र, पुनरुत्थान, पुनर्जागरण, पूजा, प्रकृति, प्रचार, प्रधानाध्यापक, प्रतिनिधि, प्रसार, प्रकाशन, प्रतिभा, बुद्धि, भाषा, भावना, भूमिका, भ्रमण, मण्डल, मन, महिला, माता, मातृ, माधवर, योगदान, योद्धा, रचना, रक्षा, रूप, रीतिस्थिति, लिपि, वचन, वर्ष, वाङ्मय, विजय, विद्यालय, विविध, विशेषज्ञ, विश्लेषण,

विश्वविद्यालय, विषय, विस्तार, व्याकरण, व्यक्तित्व, शक्ति, शब्दकोश, शिक्षण, शिक्षा, संरक्षण, संवर्धन संस्कृत, सिंह, सङ्कल्प, सङ्घ, समय, समाज, सम्बन्ध, सम्मान, सामग्री, सारांश, सुधार, सुदृढीकरण, स्थल,

विशेषण शब्दहरू :

अग्रणी, अनवरत, अनुकरणीय, अप्रकाशित, अमर, उच्च, उत्तीर्ण, ऐतिहासिक, क्रियाशील, गम्भीर, गहन, चिन्तनशील, जागरूक, जातीय, जीवन्त, तल्लीन, दन्त्य, दैनिक, नष्ट, नियुक्त परम्परा, प्राप्त, पूर्विय, पैत्रिक, प्राचीन, प्रेरित, प्रत्येक, प्रकट, प्रशस्त, प्रभुत्व, पुरातात्विक, पुनर्जीवित, बाध्य, विभिन्न, विद्वान्, विशिष्ट, विस्तृत, व्यवस्थित, संस्कृत, सक्रिय, सनातन, सत्य, सभ्य, समृद्ध, सम्भव, सम्बन्धी, समर्पित, सर्वाधिक, साधक, साहित्यिक, सामाजिक, स्थल, स्थानीय,

नामयोगी शब्दहरू :

अतिरिक्त, निमित्त,

निपात :

मात्र

४.३.२ संरचनाका आधारमा 'इमानसिंह चेमजोड' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

प्रस्तुत पाठमा प्रयुक्त शब्दहरूलाई संरचनाका आधारमा यहाँ देखाइएको छ । जस अनुसार उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि, समास र द्वित्वबाट निर्मित शब्दहरूलाई अलग अलग देखाइएको छ साथै मूल शब्दहरूलाई पनि छुट्टै देखाइएको छ । जसमा मूल शब्दहरूको संख्या ४६ रहेको छ भने व्युत्पन्न शब्दको संख्या ११९ रहेको छ । व्युत्पन्न शब्दहरूको बनोटप्रक्रिया समेत देखाइएको छ ।

मूल शब्दहरू :

आत्मा, आस्था, उच्च, एवम्, कर्म, केन्द्र, क्रम, क्षेत्र, गहन, ग्रन्थ, गम्भीर, जन, जन्म, जप, दिन, दिशा, देश, धर्म, निन्द्रा, निमित्त, पक्ष, पत्र, पाठ, पिता, पुत्र, प्रति, मन, महान, माता, मातृ, मात्र, मूल, मेघवर, मेल, वर्ष, विद्वान, वेद, रूप, लिपि, संस्कृत, सिंह, सत्य, समय, समाज, स्थल, हस्त ।

व्युत्पन्न शब्दहरू :

उपसर्ग, प्रत्यय र सन्धि भएका शब्दहरू

तालिका संख्या ७

व्युत्पन्न शब्दहरू	उपसर्ग	मूलशब्द	प्रत्यय	सन्धि
अग्रणी		अग्र	नी	
अज्ञान	अ	ज्ञान		
अतिरिक्त	अति	रिक्त		
अध्यक्ष	अधि	अक्ष		
अध्ययन		अधि+इ	अन	
अनवरत	अन	अव+रत		
अनुकरणीय	अनु	कृ+अनीय	(ईय)	
अनुसन्धान	अनु	सन्धान		
अनुराग	अनु	राग		
अप्रकाशित	अ	प्रकाशित		
अमर	अ	मर		
अमृत	अ	मृत		
अस्तित्व		अस्ति	त्व	
अवस्था	अव	स्था		
आधार	आ	धार		
उक्ति		उच्	ति	
उत्तीर्ण	उत्	तीर्ण		
उत्थान	उत्	स्थान		
उन्मुलन	उत्	मूल	अन	
एकता		एक	ता	
ऐतिहासिक		इतिहास	इक	
कार्य		कृ	य	सन्धि

कुरीति	कु	रीति		
कृति		कृ	ति	
चर्चा		चर्च	आ	
चेतना		चेतन	आ	
जागरुक		जागृ	रुक	
जात		जा	त	
जाति		जा	ति	
जातीय		जात	ईय	
जीवन		जीव	अन	
जीवन्त		जीव	अन्त	
जीविका		जीव	इका	
ज्ञान		ज्ञा	न	
दन्त्य		दन्त	य	
दैनिक		दिन	इक	
ध्यान		ध्यै	न	
नष्ट		नश	ट	
नियुक्त	नि	युक्त		
निर्माण	निर्	मान		
निष्ठा	नि	स्था		
परम्परागत		परम्परा	गत	
परिवार	परि	वार		
पुरातात्विक		पुरातत्त्व	इक	
पूजा		पूज्	आ	
पूर्वी	पूर्व	ई		
पैतृक		पितृ	इक	
प्रकट	प्र	कट		
प्रकाशन	प्र	काश	अन	

प्रकृति	प्र	कृति		
प्रचार	प्र	चार		
प्रतिनिधि	प्रति	निधि		
प्रतिभा	प्रति	भा		
प्रत्येक	प्रति	एक		
प्रमुख	प्र	मुख		
प्रशस्त	प्र	शंस	त्	
प्रसार	प्र	सार		
प्राचीन		प्राक	ईन्	
प्राप्त	प्र	अप्	त	
प्रेरित		प्रेर	ईत्	
बाध्य		बाध	य	
बुद्धि		बुध्	ति	
भावना		भाव+अन	आ	
भाषा		भाष	आ	
भूमिका		भूमि+क	आ	
भ्रमण		भ्रम	अन	
मण्डल		मण्ड	ल	
महिला		मह+इल	आ	
मूलक		मूल	क	
मौलिक		मूल	इक	
योद्धा		युध्	आ	
रक्षा		रक्ष्	आ	
रचना		रचन	आ	
राष्ट्रीय		राष्ट्र	इय	
लिखित		लिख	इत	
वचन		वच्	अन	

वाङ्मय		वाक्	मय	सन्धि
विजय	वि	जय		
विद्यालय		विद्या	आलय	
विभिन्न	वि	भिन्न		
विविधता		विविध	ता	
विशिष्ट	वि	शिष्ट		
विश्लेषण	वि	श्लिष्	अन	
विषय	वि	सय		
विस्तार	वि	स्तार		
विस्तृत	वि	स्तृ	त	
व्यकरण	वि	अ+कृ	अन	
व्यक्तित्व		व्यक्ति	त्व	
व्यवस्थित		व्यवस्था	इत	
शक्ति		शक्	ति	
शिक्षा		शिक्ष	आ	
शिक्षण		शिक्ष	अन	
संरक्षण	सम्	रक्षण		
संवर्धन	सम्	वर्धन		
संस्कृति	सम	कृति		
सक्रिय	स	क्रिय		
सङ्कलन	सम्	कल्	अन	
सङ्क्षिप्त	सम्	क्षिप्त		
सङ्घ	सम्	घ		
सन्तान	सम्	तान		
सभ्य		सभा	य	
सभ्यता		सभ्य	ता	
समर्पित	सम्	अर्पित		

समृद्ध	सम्	ऋद्ध		
सम्बन्ध	सम्	बन्ध		
सम्बन्धी		सम्बन्ध	ई	
सम्भव	सम्	भव		
सम्मान	सम्	मान		
सरल		सृ	अल	
सर्वाधिक	सर्व	अधिक		
सशक्त		स +शक्	त	
साधक		साध	अक	
सामग्री		समग्र	ई	
सामाजिक		समाज	इक	
साधक		साध	अक	
सारांश	सार	अंश		
साहित्यिक		साहित्य	इक	
सुधार		सु+धृ	आ	
स्थानीय		स्थान	ईय	
स्पष्ट		स्पश	त	

४.३.३ 'इमानसिंह चेमजोड' जीवनीमा समासद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू :

तालिका संख्या ८

क्रियाशील	क्रिया+शील	कर्मधारय
चिन्तनशील	चिन्तन+शील	कर्मधारय
देहावसान	देहको अवसान	तत्पुरुष
पाठ्यपुस्तक	पाठ्य+पुस्तक	कर्मधारय
प्रधानाध्यापक	प्रधान+अध्यापक	कर्मधारय
महत्त्वपूर्ण	महत्त्व+पूर्ण	कर्मधारय

मिलनसार	मिलन+सार	कर्मधारय
योगदान	योग र दान	द्वन्द्व
रीतिस्थिति	रीति र स्थिति	द्वन्द्व
विश्वविद्यालय	विश्व+विद्यालय	कर्मधारय
शब्दकोश	शब्दको कोश	तत्पुरुष

४.३.४ इमानसिंह चेमजोड जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको आवृत्ति :

तालिका संख्या ९

अध्ययन	५	रचना	२
अनुसन्धान	३	राष्ट्रिय	३
अमर	३	रूप	४
अस्तित्व	३	लक्ष्य	२
इतिहास	७		
एवम्	२	लिपि	५
कार्य	४	वर्ष	२
कृति	२	वाङ्मय	६
क्रम	२	विद्यालय	२
क्षेत्र	९		
ग्रन्थ	४	विभिन्न	५
जाति	६	विषय	२
जातीय	३	विस्तार	२
जीवन	३	व्यक्तित्व	२
जीवन्त	४	व्याकरण	२
देहावसान	२	शक्ति	३
धर्म	४	शिक्षा	३
पाठ्यपुस्तक	२	संरक्षण	३

पिता	३	संवर्धन	२
प्रकाशन	२	संस्कृति	२५
प्रचार	३	सांस्कृतिक	४
प्रत्येक	२	सङ्कलन	३
प्रसार	२	सनातन	२
बुद्धि	२	सभ्यता	४
भाषा	१६	सम्बन्धी	२
महत्त्वपूर्ण	३	साहित्यिक	३
महान	२	स्पष्ट	२
माता	२	हस्तलिखित	२
रक्षा	२		

४.३.५ सारांश :

प्रस्तुत 'इमानसिंह चेमजोड' पाठलाई पदवर्ग, संरचना र आवृत्तिको आधारमा अध्ययन गर्दा तत्सम शब्दहरू जम्मा १७८ वटा रहेका देखिन्छन् । जसमध्ये मूल शब्दहरू ४६ छन् र व्युत्पन्न शब्दहरू १३२ वटा रहेका छन् । त्यस्तै पदवर्गका हिसाबले शब्दलाई केलाउदा नाम शब्दहरूको संख्या अधिक रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी विशेषणको संख्या रहेको छ । त्यस्तै नामयोगी र निपात को संख्या क्रमशः रहेका छन् । यसरी हेर्दा नाम शब्दको बारेमा भाषापाठ्यपुस्तकमा बढी जानकारी दिन खोजिएकोले कक्षा १० को लागि तत्सम शब्दको रखाइका दृष्टिले उपयुक्त नै देखिन्छ । अन्य शब्दको वितरण पनि पाठमा उपयुक्त नै भएको देखिन्छ ।

४.४ 'भाग्य भन्दा परिश्रम ठूलो' वादविवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

अनुहार, अपेक्षा, अन्तिम, अन्य, अन्धाकार, अभाव, असफलता, अन्तरिक्ष, अमर, अन्त्य, असम्भव, अतः, अस्तित्व, अनुभूति, अभागी, अन्यथा, अनाथ, अर्थ, अनिवार्य, अमृतपान, अनास्था, अति, अतिशयोक्ति, अभिव्यक्ति, अकाट्य, अर्थात्, अवनति, अप्राप्ति, अनुकुल, आसन, आकाश, आदरणीय, आयाम, आर्जन, आकर्षक, आधार, आग्रह, आयु, आराम, आह्वान, आदिकवि, आचार्य, आवश्यकता, आधारित, आकाङ्क्षा, इतिहास, इच्छा, ईश्वर, उपस्थिति, उद्घोषण, उपेक्षा, उन्नति,

उत्तम, उद्यमी, उपनिषद्, उपज, उपेक्षा, उपस्थित, उक्ति, उदास, उदाहरणीय, उद्यम, उद्योगी, उर्जा, उल्लेख, उपलब्धि, उपलब्ध, एवम्, कक्षा, कर्म, कर्मयोगी, कर्महीन, कला, कलाकार, कल्पना, कपोलकल्पित, कवि, कर्मवादी, कदापी, कातर, कारक, कारण, कार्य, कार्यतालिका, कार्यक्रम, कान्ति, किमार्थ, कुशल, कोल, क्रिया, क्रियाशील, क्षेत्र, गतिमान, गतिशिल, गतिशीलता, गन्तव्य, गर्भ, गर्भस्थ, ग्रह, ग्रहण, चतुर्मुखी, चतुर्भुज, चन्द्र, चन्द्रमा, चमत्कारी, चरन, चरित्र, चाणक्य, चेतना, छात्रछात्रा, जगत, जरा, जाति, जातीय, जीवन, ज्ञान, तर्क, तारा, तालु, त्रिनेत्र, दर्शकदीर्घा, दर्शन, द्वारा, दार्शनिक, दासी, दीर्घजीवी, दुःख, दुर्गति, दुर्भाग्य, दुरूपयोग, देवता, देश, दैनिक, दैव, दैवि, धन, धराशयी, धन्यवाद, धनाढ्य, धनुधर, ध्रुव, धृत, ध्वस्त, नायक, नारी, निर्णायक, निर्धन, नियम, निर्धारक, निरन्तर, निर्माण, निराशावादी, निश्चित, निर्माता, नीति, नीतिशास्त्र, पक्ष, पञ्च, पढ, पतन, पङ्क्ति, परिश्रम, पराक्रम, परम्परा, परिणत, परिवार, परिवेश, परार्थ, परमार्थ, पवित्र, पश्चात्ताप, परम, परिवर्तन, पराकाष्ठा, पाताल, पाण्डव, पालना, पारिजात, पीडित, पुरुषोत्तम, पुरुषार्थ, पुनः, पुत्र, पूज्य, पूजा, पूर्णता, पूर्वज, पृथक, पौरुष, प्रकृति, प्रगति, प्रतियोगी, प्रतियोगिता, प्रत्येक, प्रधानाध्यापक, प्रस्तुत, प्रेम, प्रशासक, प्रयत्न, प्रवेश, प्रयत्नशील, प्रवाश, प्रतिष्ठा, प्रमुख, प्रतिकूल, प्राप्त, प्राणी, प्राध्यापक, फल, बली, बुद्ध, ब्रह्मा, ब्रह्माण्ड, भक्त, भगवान, भगिरथ, भाग्य, भाग, भावना, भानुभक्त, भाग्यवादी, भावी, भाग्यरेखा, भावुक, भ्रम, भ्रामक, मञ्च, मन, मरण, मन्तव्य, मनुष्य, मरुभूमि, मर्यादा, महता, महान, महाज्ञानी, महत्त्व, महाविर, महोदय, महाभारत, मानव, मानवीय, मानसिक, मानसिकता, मासु, मित्र, मुक्ति, मुख, मूल्य, मूर्ख, मूर्तरूप, मूर्त, मृत्यु, मोक्ष, यथास्थिति, यथार्थ, यावत्, युक्तिसङ्गत, योद्धा, रजनी, रमणीय, रहस्य, रहस्यमय, रथ, रश्मी, राम, रावण, राष्ट्र, राहु, रूप, ललाट लाभान्वित, लैङ्गिक, लोक, लोकोक्ति, वक्ता, वर्ग, वर्ष, वरदान, वनवास, चरण, वसन्त, वादविवाद, वार्षिक, विचार, विजयी, विज्ञान, विकास, विजय, विना, विरात, विपत्ति, विधाता, विधा, विपन्नता, विशिष्ट, विद्यालय, विद्यार्थी, विपन्न, विषय, विपक्ष, विभेद, विश्वास, विकसित, विचारक, विश्वविजयी, विष्णु, विश्व, विधान, विद्वान, वृक्ष, वेद, वैज्ञानिक, वैभव, व्यक्ति, शक्ति, शक्तिशाली, शताब्दी, शाश्वत, शारीरिक, शास्त्रिय, शिक्षक, शिखर, शिव, शोषण, श्रद्धेय, संसार, संस्कृत, संज्ञा, संयोग, सञ्चालक, सन्तुष्ट, समाज, सहभागीता, समाध्यक्ष, सदस्यीय, समय, सहभागी, समुदाय, सर्वप्रथम, सन्दर्भ, समता, सफलता, सभ्यता, समुद्र, सम्पूर्ण, सर्वाङ्गीण, सम्भव, सहमत, सर्वत्र, सम्पत्ति, सन्तति, सम्पन्न, सत्य, सर्वश्रेष्ठ, सत्ता, सदैव, सर्व, सत्यवादी, सर्वश्व, सङ्गीत, सम्पन्नता, सांसारिक, साम्प्रदायिक, सामान्य, साहित्यकार, सार्थक, साहित्य, साधन,

सार्थक, सारथी, सामाजिक, सिंह, सिद्धार्थ, सीता, सुन्दर, सुवासित, सुख, सुगन्ध, सूर्य, सृष्टि, सेना, सेवा, सौरभ, सोपान, स्पष्ट, स्वयम्, स्वार्थ, स्वरूप, स्मरणीय, हरिश्चन्द्र, हर्ष, हेतु

४.४.१ भाग्य भन्दा परिश्रम ठूलो वादविवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको पदवर्गका आधारमा वर्गीकरण:

नामशब्दहरू :

अपेक्षा, अन्धकार, अभाव, असफलता, अन्तरिक्ष, अन्त्य, अस्तित्व, अनुभूति, अर्थ, अमृतपान, अनास्था, अतिशयोक्ति, अभिव्यक्ति, अवनति, अप्राप्ति, अन्त्य, आसन, आकाश, आयाम, आर्जन, आधार, आग्रह, आयु, आराम, आह्वान आदिकवि, आचार्य, आवश्यकता, आकाङ्क्षा, इतिहास, इच्छा, ईश्वर, उद्घोषण, , उपेक्षा, उत्तम, उद्यमी, उपनिषद, उपज, उपेक्षा, उपस्थित, उक्ति, उद्यम, उद्योगी, उर्जा, उल्लेख, उपलब्धि, कक्षा, कर्म, कला, कलाकार, कल्पना, कवि, कारक, कारण, कार्य, कार्यतालिका, कार्यक्रम, कान्ति, कोल, क्रिया, क्रियाशील, क्षेत्र, गतिशीलता, गन्तव्य, गर्भ, ग्रह, ग्रहण, चन्द्र, चन्द्रमा, चरित्र, चाणक्य, चेतना, छात्रछात्रा, जगत, जरा, जाति, जीवन, ज्ञान, तर्क, तारा, तालु, त्रिनेत्र, दर्शकदीर्घा, दर्शन, द्वारा, दार्शनिक, दुःख, दुर्गति, दुर्भाग्य, दुरूपयोग, देवता, देश, दैव, धन, धन्यवाद, ध्रुव, धृत, ध्वस्त, नायक, नारी, नियम, निर्धारक, निर्माण, निराशावादी, नीति, नीतिशास्त्र, पक्ष, पङ्क्ति, पञ्च, पतन, पद, परमार्थ, परम्परा, पराकाष्ठा, पराक्रम, परिणत, परिवार, परिवेश, परिश्रम, पवित्र, पश्चताप, पाण्डव, पाताल, पारिजात, पालना, पुरुषोत्तम, पुत्र, पूजा, पूर्णता, पूर्वज, प्रकृति, प्रतियोगी, प्रतियोगिता, प्रतिष्ठा, प्रत्येक, प्रधानाध्यापक, प्रयत्न, प्रवाश, प्रवेश, प्रशासक, प्राप्ति, प्राध्यापक, प्राप्त, फल, बली, बृद्ध, ब्रह्माण्ड, भक्त, भगवान, भगिरथ, भाग, भाग्य, भाग्यरेखा, भानुभक्त, भ्रामक, मञ्च, मन, मनुष्य, मन्तव्य, मरुभूमि, मर्यादा, महत्ता, महत्त्व, महाज्ञानी, महान, महाभारत, महावीर, महोदय, मानव, मानसिकता, मासु, मित्र, मुक्ति, मूर्ख, मूर्त, मूर्तरूप, मूल्य, मृत्यु, मोक्ष, यथास्थिति, युक्तिसंगत, योद्धा, रजनी, रमणीय, रहस्य, रथ, रश्मी, राम, रावण, राष्ट्र, राहु, रूप, ललाट, लोक, लोकोक्ति, वक्ता, वनवास वरण, वरदान, वर्ग, वर्ष, वसन्त, वादविवाद, विकास, विज्ञान, विचार, विजय, विद्या, विद्यालय, विद्यार्थी, विधाता, विधान, विपक्ष, विपत्ति, विपलता, विशिष्ट, विषय विभेद, विष्णु, विश्व, वृक्ष, वेद, वैभव, व्यक्ति, शक्ति, शताब्दी, शिक्षक, शिखर, शिव, शोषण, संसार, संस्कृत, संज्ञा, संयोग, सञ्चालक, समाज, सदस्यीय, सहभागीता, सभाध्यक्ष, समय, सहभागी, समुदाय, सन्दर्भ, समता, सफलता, सभ्यता, समुद्र, सम्पत्ति,

सन्तति, सत्ता, सर्वस्व सङ्गीत, सम्पन्नता, साहित्यकार, सार्थक, साहित्य, साधन, सारथी, सिंह, सिद्धार्थ, सीता, सुख, सुगन्ध, सूर्य, सृष्टि, सेना, सेवा, सोपान, सौरभ, स्वयम्, स्वार्थ, हरिश्चन्द्र, हेतु ।

विशेषण शब्दहरू :

अन्तिम, अन्य, अमर, असम्भव, अभागी, अनाथ, अनिवार्य, अकाट्य, अनुकूल, आदरणीय, आकर्षक, उपस्थिति, उन्नति, उदास, उदाहरणीय, उपलब्ध, कर्मयोगी, कर्महीन, कपोलकल्पित, कर्मवादी, कातर, कुशल, गतिमान, गतिशील, गर्भस्थ, चतुर्मुखी, चतुर्भुज, चमत्कारी, चरम, जातीय, दीर्घजीवी, दैनिक, दैवी, धराशयी, धनाढ्य, धनुर्धर, निर्णायक, निर्धन, निरन्तर, निश्चित, निर्माता, निहीत, परिणत, परार्थ, परम, पीडित, पुरुषार्थ, पूज्य, पृथक, पौरुष, प्रगति, प्रस्तुत, प्रयत्नशील, प्रमुख, प्रतिकूल, प्राप्त, भाग्यवादी, भावी, भावुक, भ्रम, महाज्ञानी, मानवीय, मानसिक, मिश्र, यथार्थ, यावत, रहस्यमय, लाभान्वित, लैङ्गिक, वार्षिक, विजयी, विरात, विशिष्ट, विपन्न, विकसित, विचारक, विश्वविजयी, विद्वान्, वैज्ञानिक, शक्तिशाली, शाश्वत, शारीरिक, शास्त्रीय, श्रदेय, संसारिक, सन्तुष्ट, सर्वप्रथम, सम्पूर्ण, सर्वाङ्गिण, सम्भव, सहमत, सम्पन्न, सत्य, सर्वश्रेष्ठ, सर्व, सत्यवादी, साम्प्रदायिक, सामान्य, सार्थक, सामाजिक, सुन्दर, सुवासित, स्पष्ट, स्मरणीय, हर्ष ।

नामयोगी शब्दहरू :

अनुसार, विना

क्रियायोगी शब्दहरू :

अतः, अति, एवम्, कदापी, किमार्थ, पुनः, सदैव, सर्वत्र,

संयोजक शब्दहरू :

अन्यथा, अर्थात्

४.४.२ संरचनाको आधारमा 'भाग्यभन्दा परिश्रम ठूलो' वादविवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू:

प्रस्तुत पाठमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई संरचनाका आधारमा देखाइएको छ । जसअनुसार उपसर्ग, प्रत्य, सन्धि र समासबाट निर्मित शब्दहरूलाई अलगअलग देखाइएको छ । साथै मूल शब्दहरूलाई पनि छुट्टै देखाइएको छ । जसमा मूल शब्दको संख्या ९७ रहेको छ भने व्युत्पन्न शब्दको संख्या २१४ रहेको छ । व्युत्पन्न शब्दहरूको बनोप्रक्रियासमेत देखाइएको छ ।

मूल शब्दहरू :

अन्य, अर्थात्, अतः , अन्त्य, अर्थ, आसन, आयु, आचार्य, इच्छा, ईश्वर, एवम्, कला, कर्म, कातर, कुशल, क्रिया, क्षेत्र, गर्व, ग्रह, चन्द्र, चन्द्रमा, छाया, जगत, जरा, तर्क, तालु, दया, देश, दैव, धन, धर्म, ध्रुव, पक्ष, पद, परम, पाण्डव, पाताल, पुत्र, पुनः, पूर्व, पृथक, पौरुष, फल, बलि, बुद्ध, ब्रह्मा, भगीरथ, भाग, मन, मञ्च, मर्यादा, मानव, मासु, मिश्र, मुख, मृत्यु, मोक्ष, रश्मि, रजनी, रथ, राजा, राहु, राम, रावण, राष्ट्र, रूप, ललाट, लोक, वर्ग, वसन्त, विदुर, विद्वान, विश्व, विष्णु, वृक्ष, वेद, वैभव, शाश्वत्, शिखर, शिव, श्रम, सभा, सत्य, सर्व, समाज, समुद्र, समय, सारथि, सुख, सुन्दर, सूर्य, सेना, सेवा, सौरभ, हर्ष, हेतु

व्युत्पन्न शब्दहरू :

उपसर्ग, प्रत्यय र सन्धि भएका शब्दहरू

तालिका संख्या १०

व्युत्पन्न शब्द	उपसर्ग	मूलशब्द	प्रत्यय	सन्धि
अनुसार	अनु	सार		
अन्तिम		अन्त	इम	
अन्धकार		अन्ध	कार	
अभाव	अ	भाव		
असफलता		असफल	ता	
अन्तरिक्ष		अन्तर	ईक्ष	
अमर	अ	मर		
अनुमती	अनु	मती		
अभागी		अभाग	ई	
अनाथ	अ	नाथ		
अनिवार्य	अ	निवार्य		
अप्राप्ति	अ	प्राप्ति		
अनुकुल	अनु	कुल		
अवन्वति	अव	नति		
अपेक्षा	अप	इक्ष	आ	

असम्भव	अ	सम्भव		
अस्तित्व		अस्ति	त्व	
अकाट्य	अ	काट्	य	
अभिव्यक्ति	अभि	व्यक्ति		
आधार	आ	धार		
आकर्षक	आ	कृष्	अक	
आकांक्षा	आ	काङ्क्षा		
आधारित		आधार	इत	
आग्रह	आ	ग्रह		
आवश्यकता		आवश्यक	ता	
आराम	आ	राम		
आह्वान	आ	ह्वान		
आर्जन		आर्ज	अन	
आयाम	आ	याम		
आदरणीय		आदर	अनीय	
आकाश	आ	काश		
इतिहास	इति	हास		
उत्तम	उत्	तम		
उद्घोषण	उत्	घोष	अन	
उपलब्धी		उपलब्ध	ई	
उपलब्ध	उप	लब्ध		
उल्लेख	उत्	लेख		
उद्योगी		उद्योग	ई	
उदाहरणीय		उदाहरण	ईय	
उपज	उप	ज		
उपेक्षा	उप	इक्षा		
उक्ति		उच्	ति	

उपनिषद	उप	निषद		
उद्यमी		उद्यम	ई	
उन्नती		उन्नत	ई	
उपस्थिती	उप	स्थिती		
कक्षा		कक्ष	आ	
कलाकार		कला	कार	
कल्पना		कल्प+अन	आ	
कदापि		कदा	अपि	
कर्मयोगी		कर्म+योग	ई	
कवि		कव	ई	
कर्मवादी		कर्मवाद	इ	
कारण		कृ	अन	
कारक		कृ	अक	
क्रान्ति		क्रम	ति	
गतिशिलता		गतिशिल	ता	
गिता		गित	आ	
ग्रहण		ग्रह	अन	
चाणक्य		चाणक्	य	
चमत्कारी		चमत्कार	ई	
चतुर्मुखी		चतुर्मुख	ई	
चेतना		चेतन	आ	
चरित्र		चर	इत्र	
जातीय		जात	इय	
जीवन		जीव	अन	
तारा		तार	आ	
दासी		दास	ई	
दैवी		दैव	ई	

दैनिक		दिन	इक	
नारी		नर	ई	
निर्णायक	निर	ना	अक	
नियम	नि	यम		
निरन्तर	निर	अन्तर		
निहित	नि	हित		
निर्धारक	निर	धृ	अक	
पङ्क्ति		पञ्च	ति	
परिश्रम	परि	श्रम		
पराक्रम	परा	क्रम		
परम्परा		परम	परा	
परलोक	पर	लोक		
परिणत	परि	नत		
परिवेश	परि	वेश		
पतन		पत	अन	
परार्थ	पर	अर्थ		
पराकाष्ठा	पर	काष्ठ		
परिवर्तन	परि	वृत्	अन	
परिवार	परि	वार		
पालना		पालन	आ	
पीडित		पीड	इत	
पूज्य		पूज्	य	
पूजा		पूज्	आ	
पूर्णता		पूर्ण	ता	
प्रतियोगिता		प्रतियोगी	ता	
प्रकृति	प्र	कृति		
प्रत्येक	प्रति	एक		

प्रस्तुत	प्र	स्तु+त्		
प्रगति	प्र	गति		
प्रतिष्ठा	प्रति	स्था		
प्रह्लाद	प्र	ह्लाद		
प्रवास	प्र	वास		
प्रवेश	प्र	वेश्		
प्रतियोगी		प्रतियोग	ई	
प्रयत्न	प्र	यत्न		
प्रकाश	प्र	काश		
प्रशासन	प्र	शासन		
प्रतिष्ठा	प्रति	स्था		
प्रमुख	प्र	मुख		
प्रतिकूल	प्रति	कूल		
प्राप्त	प्र	आप	त	
प्राध्यापक	प्र	अध्यापक		
प्राप्ति	प्र	आप+ति		
प्राणी		प्राण	ई	
प्रेम		प्री	इम	
भक्त		भज्	त	
भावना		भाव+अन	आ	
भावी		भू	ई	
भावुक		भू	उक	
भाग्यवादी		भाग्यवाद	ई	
भाग्य		भाज्	य	
भ्रामक		भ्रम	अक	
मण्डल		मण्ड	ल	
मरण		मृ	अन	

महत्ता		महत्	ता	
महोदय	महा	उदय		
महत्त्व		महत्	त्व	
मानवीय		मानव	ईय	
मानसिक		मानस्	इक	
मूर्त		मूर्छ	त	
मूल्य		मूल्	य	
योद्धा		युध्	आ	
रहस्य		रहस्	य	
लैङ्गिक		लिङ्ग	इक	
वक्ता		वच्	ता	
वर्षा		वर्ष	आ	
वरदान	वर	दान		
वास्तविक		वस्तु	इक	
वार्षिक		वर्ष	इक	
विद्यालय		विद्या	आलय	
विषय	वि	षय		
विपक्ष	वि	पक्ष		
विभेद	वि	भेद		
विश्वास	वि	श्वास		
विकसित		विकास	इत	
विचार	वि	चार		
विजय	वि	जय		
विपन्नता		विपन्न	ता	
विशिष्ट	वि	शिष्ट		
विकास	वि	कास		
विधान	वि	धान		

विपत्ति	वि	पत्ति		
विज्ञान	वि	ज्ञान		
विजयी		विजय	ई	
वियोग	वि	योग		
विपन्न		विपत्	न	
विराट	वि	राट्		
विचारक	वि	चार	अक	
विद्या		विद्+य	आ	
विसर्जन	वि	सृज	अन	
विधाता	वि	धाता		
वैज्ञानिक		विज्ञान	इक	
व्यक्ति	वि	अञ्ज	ति	
शक्ति		शक्	ति	
शारीरिक		शरिर	ईक	
शास्त्रीय		शास्त्र	ईय	
शिक्षक		शिक्ष	अक	
संस्कृति	सम	कृति		
सहभागिता		सहभागी	ता	
सदस्यीय		सदस्य	ईय	
सञ्चालक		सम्+चाल	अक	
सहभागी		सहभाग	ई	
सम्पन्नता		सम्पन्न	ता	
सभ्यता		सभ्य	ता	
सफलता		सफल	ता	
समता		सम	ता	
सर्वाङ्गीण		सर्वाङ्ग	ईय	
सहाय		सह	आय	

समुदाय	सम	उत्+आय		
सदैव		सदा	एव	
सम्भव	सम्	भव		
संसार	सम्	सार		
संज्ञा	सम्	ज्ञ+आ		
सम्पत्ति	सम्	वद्	ति	
सन्तति	सम्	तति		
संस्कृति	सम्	कृति		
सम्पन्न	सम्	पद+न		
सत्ता		सत्+त	आ	
सन्देश	सम्	देश		
सङ्गति	सम्	गीत		
सम्पूर्ण	सम्	पूर्ण		
सार्थक	स	अर्थ	क	
सामाजिक		समाज	इक	
साधना		साधन	आ	
साहित्यकार		साहित्य	कार	
सांसारिक		संसार	इक	
सामान्य		सामान	य	
साम्प्रदायिक		साम्प्रदाय	इक	
सृष्टि		सृज्	ति	
सुवासित	सु	वासित		
सुगन्ध	सु	गन्ध		
सेवा		सेव	आ	
सौभाग्य	सु	भाग्य		
स्पष्ट		स्पश्	त	
स्मरणीय		स्मृ	अनीय	

४.४.३ 'भाग्यभन्दा परिश्रम ठूलो' वादविवादमा समासद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू :

तालिका संख्या ११

अमृतपान	अमृत+पान	कर्मधारय
आदिकवि	आदि+कवि	कर्मधारय
कपोलकल्पित	कपोल वा कल्पित	द्वन्द्व
कर्महीन	कर्मलेहीन	तत्पुरुष
कार्यतालिका	कार्य को तालिका	तत्पुरुष
चतुर्भुज	चार भूजा छन् जसका	द्विगु
छात्रछात्रा	छात्र र छात्रा	द्वन्द्व
त्रिनेत्र	तीन नेत्र भएको	द्विगु
दीर्घजीवी	दीर्घ+जीवी	कर्मधारय
दृष्टिकोण	दृष्टि+कोण	कर्मधारय
धृतराष्ट्र	धृत+राष्ट्र	कर्मधारय
नीतिशास्त्र	नीतिको शास्त्र	तत्पुरुष
पश्चाताप	पश्च+ताप	कर्मधारय
पुरुषार्थ	पुरुषको अर्थ	तत्पुरुष
पुरुषोत्तम	पुरुषको उत्तम	तत्पुरुष
प्रधानाध्यापक	प्रधान + अध्यापक	कर्मधारय
भाग्यरेखा	भाग्यको रेखा	तत्पुरुष
मरुभूमि	मरु+भूमि	कर्मधारय
महवीर	महा+वीर	कर्मधारय
महपुरुष	महान+पुरुष	कर्मधारय
महाभूत	महान् + भूत	कर्मधारय
महाज्ञानी	महान्+ज्ञानी	कर्मधारय
महाभारत	महान्+भारत	कर्मधारय
यथास्थिति	यथा+स्थिति	कर्मधारय

राष्ट्रपति	राष्ट्रको पति	तत्पुरुष
लोकोक्ति	लोकको उक्ति	तत्पुरुष
वनवास	वनमा वास	तत्पुरुष
वादविवाद	वाद वा विवाद	द्वन्द्व
विश्वविजयी	विश्वको विजयी	तत्पुरुष
शक्तिशाली	शक्ति+शाली	कर्मधारय
सभाध्यक्ष	सभाको अध्यक्ष	तत्पुरुष
सर्वश्रेष्ठ	सर्व+श्रेष्ठ	कर्मधारय
सत्यवादी	सत्य+वादी	कर्मकारय
हरिश्चन्द्र	हरि र चन्द्र	द्वन्द्व

४.४.४ 'भाग्यभन्दा परिश्रम ठूलो' वादविवादमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको आवृत्ति :

तालिका संख्या १२

अन्तिम	२
अमर	२
अन्य	२
अर्थात्	४
अन्त्य	३
असफलता	२
अवनति	३
अर्थ	२
आवश्यकता	४
आधार	३
आदरणीय	३
आकाश	५
इच्छा	२
ईश्वर	४

उन्नति	५
उपस्थित	३
उद्घोषक	४
उपलब्धी	३
एवम्	२
कदापि	३
कारण	२
कार्यक्रम	२
क्षेत्र	३
गुरु	४
जीवन	२९
तर्क	१४
दुःख	४
दृष्टिकोण	२

धन्यवाद	४
धर्म	२
निर्णायक	७
पक्ष	८
परिश्रम	६२
पराक्रम	४
पुरुषार्थ	
पुनः	२
पूर्व	६
प्रतियोगिता	७
प्रकृति	४
प्रतियोगी	४
प्रगति	२
प्रस्तुत	५
प्रेम	७
भगवान	३
भविष्य	२
भाग्य	५८
भावना	२
भानुभक्त	२
मण्डल	७
मरुभूमि	२
महान्	४
महोदय	५
महत्त्व	५
मानवीय	४
मानव	४

मूर्ति	२
रथ	३
रहस्य	२
रजनी	४
वक्ता	७
वादविवाद	८
विद्यालय	२
विषय	४
विपक्ष	६
विचार	११
विश्वास	२
विद्वान	३
व्यक्ति	३
शिखर	२
श्रम	३
सभाध्यक्ष	११
समय	२
सभ्यता	३
संसार	३
सफल	३
सम्पूर्ण	२
सम्भव	२
सम्पन्नता	२
सर्वश्रेष्ठ	२
सामाजिक	४
साहित्य	२

४.४.५ सारांश

प्रस्तुत भाग्यभन्दा परिश्रम ठूलो पाठलाई पदवर्ग, संरचना र आवृत्तिको आधारमा अध्ययन गर्दा तत्सम शब्दहरू जम्मा ३९६ वटा रहेका देखिन्छन् । जसमध्ये मूल शब्दहरू ९७ छन् र व्युत्पन्न शब्दहरू २९९ वटा रहेका छन् । त्यस्तै पदवर्गका हिसावले शब्दलाई केलाउदा नाम शब्दको संख्या अधिक रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी विशेषण, क्रियायोगी, नामयोगी र संयोजक क्रमशः रहेका छन् । यसरी हेर्दा भाषापाठ्यपुस्तकमा नाम शब्दको बारेमा बढी जानकारी दिन खोजिएकोले प्रस्तुत कक्षा १० को लागि शब्दभण्डारको दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ । अन्य शब्दहरूको वितरण पनि प्रस्तुत पाठमा उपयुक्त नै भएको देखिन्छ ।

४.५ 'घरको माया' एकाङ्कीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

अनुहार, अन्त्य, आधार, आनन्द, आश्चर्य, उत्सुकता, उत्कण्ठा, कपाल, काम, गीत, चर, चित्त, चुम्बक, छाया, जाती, तालु, तीर्थव्रत, दर्शन, दिन, दुःख, देश, दृष्टि, धन, धर्म, निमन्त्रणा, नेपथ्य, पर्व, प्रचण्ड, प्रकार, बालक, बुद्धि, भाग्य, माला, माया, मात्र, मुख, मुद्रा, मेला, यात्री, लाल, वर्ण, वर्ष, वन, वस्तु, वादक, विशेषता, विचार, विदेश, विस्तार, वैशाख, शमी, शङ्का, शीतल, सिंह, सुदिन, स्पष्ट, स्वाद, हंस, हर्ष, हेला

४.५.१ पदवर्गका आधारमा 'घरको माया' एकाङ्कीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

नाम शब्दहरू :

अनुहार, आनन्द, आश्चर्य, आधार, उत्कण्ठा, उत्सुकता, कपाल, काम, गीत, चर, चित्त, चुम्बक, दाया, तालु, तीर्थव्रत, दर्शन, दिन, दुःख, देश, दृष्टि, धर्म, धन, निमन्त्रणा, नेपथ्य, पर्व, प्रकार, प्रचण्ड, बालक, बुद्धि, भाग्य, माला, माया, मुख, मुद्रा, मेला, यात्री, लाल, वर्ण, वर्ष, वस्तु, वन, विशेषता, विचार विदेश, विस्तार, वैशाख, शमी, शङ्का, सिंह, सुदिन, स्वाद, हंस, हर्ष, हेला

विशेषण शब्दहरू :

जाती, वादक, शीतल, स्पष्ट

क्रियायोगी :

अन्त्य

निपात :

मात्र

४.५.२ संरचनाको आधारमा 'घरको माया' एकाङ्कीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

प्रस्तुत पाठमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई संरचनाका आधारमा देखाइएको छ । जसअनुसार उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि र समासबाट निर्मित शब्दहरूलाई अलगअलग देखाइएको छ । साथै मूल शब्दहरूलाई पनि छुट्टै देखाइएको छ । जसमा मूल शब्दको संख्या २८ रहेको छ भने व्युत्पन्न शब्दको संख्या ३१ रहेको छ । व्युत्पन्न शब्दहरूको वनोटप्रक्रियासमेत देखाइएको छ ।

मूल शब्दहरू :

आश्चर्य, कपाल, काम, चर, चित्त, छाया, तालु, दिन, देश, धन, धर्म, पर्व, माला, मुख, लाल, वन, वर्ण, वर्ष, वस्तु, वैशाख, शमी, सिंह, स्वाद, हंस, हर्ष, हेला

व्युत्पन्न शब्दहरू :

उपसर्ग, प्रत्यय र सन्धि भएका शब्दहरू

तालिका संख्या १३

व्युत्पन्न शब्द	उपसर्ग	मूलशब्द	प्रत्यय	सन्धि
अत्यन्त	अति	अन्त		
अनुहार	अनु	हार		
आनन्द	आ	नन्द		
आधार	आ	धार		
उत्कण्ठा	उत्	कण्ठ	आ	
उत्सुकता		उत्सुक	ता	
गीत		गै	त	
चुम्बक		चुम्ब	अक	
जाति		जा	ति	
दर्शन		दृश्	अन	
दुःख		दुश्	ख	
दृष्टि		दृश्	टि	
निमन्त्रणा		निमन्त्रण	आ	

नेपथ्य	ने	पथ्य		
प्रकार	प्र	कार		
प्रचण्ड	प्र	चण्ड		
बालक		बाल	क	
बुद्धि		बुध्	ति	
भाग्य		भाज्	य	
मुद्रा		मुद्र	आ	
मेला		मिल्	आ	
यात्री		यात्रा	ई	
वादक		वद्	अक	
विचार	वि	चार		
विदेश	वि	देश		
विशेषता		विशेष	ता	
विस्तार	वि	स्तर		
शङ्का		शङ्क	आ	
शीतल		शीत	ल	
सुदिन	सु	दिन		
स्पष्ट		स्पश्	त	

४.५.३ 'घरको माया' एकाङ्कीमा समासद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू :

तालिका संख्या १४

तिर्थव्रत	तिर्थ र व्रत	द्वन्द्व

४.५.४ 'घरको माया' एकाङ्कीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको आवृत्ति :

तालिका संख्या १५

चित्त	२	मुख	६
जाती	२	मेला	२

दिन	२	लाल	४८
दुःख	३	वर्ष	२
देश	७	विस्तार	२
नेपथ्य	२	शीतल	२
मात्र	२	स्वाद	२
माया	४		

४.५.५ सारांश

प्रस्तुत 'घरको माया' पाठलाई पदवर्ग, संरचना र आवृत्तिको आधारमा अध्ययन गर्दा तत्सम शब्दहरू जम्मा ६० रहेका देखिन्छन् । जसमध्ये मूल शब्दहरू २९ छन् र व्युत्पन्न शब्दहरू ३१ रहेका छन् । त्यस्तै पदवर्गका हिसाबले शब्दलाई केलाउदा नाम शब्दको संख्या अधिक रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी विशेषण, क्रियायोगी, क्रियाविशेषण क्रमशः रहेका छन् । यसरी हेर्दा भाषापाठ्यपुस्तकमा नाम शब्दको बारेमा बढी जानकारी दिन खोजिएकोले प्रस्तुत कक्षा १० को लागि शब्दभण्डारको दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ । अन्य शब्दहरूको वितरण पनि प्रस्तुत पाठमा उपयुक्त नै भएको देखिन्छ ।

४.६ 'नेल्सन मण्डेला' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

अनुभूति, अधीनता, अल्पसङ्ख्यक, असमानता, असभ्य, अभद्र, अमानवीय, अन्य, अभिशाप, अधिकार, अनुराग, अस्वीकार, अध्यक्ष, अटल, अहिंसा, अभियोग, अत्याचार, अवैध, अत्याचारी, अस्वस्थ, अव्यवस्थित, अत्यधिक, अद्यपि, आत्मकथा, आत्मबल, आदरणीय, आत्मविश्वास, आजीवन, आरोप, आयोजना, आबद्ध, आनन्द, उपभोग, उपलब्ध, उपनिवेश, उद्देश्य, उत्तीर्ण, उक्त, उर्वरा, उपेक्षित, उच्च, उत्पीडन, एवम्, एकाधिकार, औपचारिक, कठिन, कठोर, कर्म, कष्टकर, काम, कार्य, कारावास, कुशल, क्रमशः, क्रान्ति, क्रियाकलाप, क्षेत्र, गर्व, जाति, जीवन, जीवन्तता, तर्क, तिरस्कृत, तिलाञ्जली, त्याग, दक्षिण, दत्तचित्त, दमन, दास, दृढ, दृष्टि, देश, दैनिक, धैर्य, नागरिक, निश्चय, निरन्तर, निष्कासित, निरङ्कुशता, निरङ्कुश, नित्य, निरन्तरता, निर्वाह, नीति, नेतृत्व, पतन, पशु, परीक्षा, परिश्रम, पर्याय, पत्रिका, पत्र, परिषद, पद, पत्राचार, पाठ, पिता, पीडित, पुस्तक, पुरस्कार, पूर्ण, पौष्टिक, प्रकट, प्रकृति, प्रथम, प्रतीक, प्रदान, प्रतिबद्धता, प्रकाशन, प्रतिमूर्ति, प्रशासनिक, प्रतिनिधि, प्रवेश, प्रस्ताप, प्रतिज्ञा, प्रमाणित, प्रस्तुत, प्रभावित, प्रकाशन, प्रथम, प्रजातान्त्रिक, प्राण,

प्रारम्भिक, प्राविधिक, प्राप्ति, प्रिय, प्रेमी, प्रेरीत, प्रेरणा, बलिदान, बहिष्कार, बाह्य, बालक, बाल्यकाल, भक्त, भूमि, भूमिका, भूमिगत, भेदभाव, भ्रमण, भ्रातृत्व, मन, महान्, महत्त्वपूर्ण, महत्त्वाकाङ्क्षा, महासचिव, मनोरञ्जन, मानव, मान्य, मुख्य, मुक्त, मुक्ति, मूल, मोह, यातना, यात्रा, युवा, योग्यता, योद्धा, रक्षा, रङ्गभेद, राजनीतिज्ञ, राजद्रोह, राजनीति, राज्य, राष्ट्र राष्ट्रपति, राष्ट्रसंघ, लगनशील, लिपिबद्ध, वर्ष, वरण, वर्ण, वयस्क, वचन, विरुद्ध, विविध, विकसित, विवश, विरोध, विभिन्न, विस्तार, विद्यार्थी, विश्वविद्यालय, विश्वास, विचलित, विपत्ति, विजयी, विश्व, विना, वेदना, वैवाहिक, व्यक्त, व्यक्तित्व, व्यक्तिगत, व्यवहार, व्यतीत, व्यापक, व्यायाम, शक्ति, शरीर, शताब्दी, शान्ति, शारीरिक, शासक, शासन, शिक्षा, शिखर, शोषण, शोषित, श्वेत, श्रमिक, षड्यन्त्र, संज्ञा, संयुक्त, संसार, समय, सङ्घर्ष, सफलता, समक्ष, सम्पूर्ण, समानता, सङ्कल्प, समाज, सक्रिय, सफल, सम्भव, सन्तुष्ट, समूह, सदस्यता, सभा, सचेत, सफल, सशक्त, सहभागी, सशस्त्र, सरकारी, सत्तारूढ, सहन, समय, समुन्नत, समृद्धशाली, समान, सम्मान, सन्न्यास, समर्थन, साहसी, साधारण, सामाजिक, साहस, सुरक्षा, सुख, सुविधा, सेनानी, सेवा, स्रोत, स्वदेश, स्वतन्त्र, स्वभाव, स्वदेशी, स्पष्ट स्वतन्त्रता, स्तर, स्वाधीनता, स्वाभिमान, स्वास्थ्य, स्वाधीन, स्नातक, स्थापना, स्वार्थ, स्थापित, हास, हित, हृष्टपुष्ट

४.६.१ पदवर्गका आधारमा 'नेल्सन मण्डेला' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

नाम शब्दहरू :

अनुभूति, अन्त्य, अधिनता, असमानता, अन्य, अभिशाप, अत्याचारी, अधिकार, अस्वीकार, अनुराग, अध्यक्ष, अहिंसा, अभियोग, अत्याचार, आत्मविश्वास, आनन्द, आयोजना, आरोप, आत्मबल, आत्मकथा, उत्पिडन, उद्देश्य, उपनिवेश, एकाधिकार, कर्म, कारावास, काम, कार्य, क्षेत्र, क्रान्ति, क्रियाकलाप, गर्व, ग्रहण, घोषणा, घोषणापत्र, चिन्तन, जनता, जति, जननिर्वाचित, जननेता, जनबल, जीवन, जीवन्त, तर्क, तिलान्जली, त्याग, दक्षिण, दमन, दाश, दृष्टि, देश, धैर्य, नागरिक, निरन्तरता, निरङ्कुशता, निर्वाह, नीति, नेतृत्व, पतन, परिश्रम, पद, परिषद, पत्रिका, पर्याय, पत्र, परीक्षा, पत्राचार, पशु, पाठ, पिता, पुस्तक, पुरस्कार, प्रतीक, प्रदान, प्रतिबद्धता, प्रजातन्त्र, प्रतिमूर्ति, प्रतिज्ञा, प्रस्ताव, प्रवेश, प्रकाशन, प्रतिनिधि, प्राप्ति, प्राण, प्रेम, प्रेमी, प्रेरणा, बलिदान, बहिष्कार, बालक, बाल्यकाल, भक्त, मूल, मोह, यातना, यात्रा, युवा, योग्यता, योद्धा, रक्षा, रङ्गभेद, राजनीतिज्ञ, राजद्रोह, राष्ट्रसंघ, राष्ट्र, राष्ट्रपति, वर्ण, वर्ष, वरण, वचन, विरुद्ध, विश्वास, विश्वविद्यालय, विद्यार्थी, विस्तार, विरोध, विपत्ति, विश्व, वेदना, व्यक्ति, व्यवहार, व्यायाम, शक्ति, शरीर, शताब्दी, शान्ति,

शासन, शिखर, शिक्षा, शोषण, श्रमिक, षड्यान्त्र, संज्ञा, संसार, समय, सङ्घर्ष, सफलता, समानता, सङ्कल्प, समाज, सहन, समुह, सदस्यता, सरकारी, सहभागी, सहयोग, समर्थन, सन्न्यास, सम्मान, साहस, सुख, सुविधा, सुरक्षा, सेवा, सेनानी, स्रोत, स्वतन्त्रता, स्वदेश, स्वाधिनता, स्वास्थ्य, स्नातक, स्वभिमान, स्वार्थ, स्थापना, हास , हित

विशेषण शब्दहरू :

अव्यवस्थित, अस्वस्थ, अत्यधिक, अल्पसंख्यक, अमानवीय, अभद्र, असभ्य, अटल, अवैध, अन्तराष्ट्रिय, आदरणीय, आवद्ध, उच्च, उपलब्ध, उर्वरा, उपेक्षित, उक्त, उत्तीर्ण, औपचारिक, कष्टकर, कठिन, कठोर, कुसल, ग्रामिण, चेतनशील, तिरस्कृत, दत्तचित्त, दृढ, दैनिक, निरन्तर, निरङ्कुश, निष्कासित, पीडित, पूर्ण, पौष्टिक, प्रकट, प्रस्तुत, प्रभावित, प्रथम, प्रजातान्त्रीक, प्रशासनिक, प्रमाणित, प्राविधिक, प्रारम्भिक, प्राप्त, प्रिय, प्रेरित, बहुसंख्यक, बाध्य, भूमिगत, महान्, महत्त्वपूर्ण, मान्य, मुक्त, मुख्य, लगनशील, लिपिवद्ध, वयस्क, विचलित, विपत्ति, विजयी, विविध, विकसित, विभिन्न, वैवाहिक, व्यक्त, व्यक्तिगत, व्यतीत, व्यापक, शारीरिक, शासक, शोषित, संयुक्त, सशक्त, सम्पूर्ण, समृद्धशाली, समुन्नत, समान, सक्षम, सक्रिय, सफल, सन्तुष्ट, सचेत, सत्तारूढ, सशस्त्र, साहसी, सामाजिक, साधारण, स्वत, स्वतन्त्र, स्वदेशी, स्पष्ट, स्थापित, स्वाभिमानी, स्वाधीन, हृष्टपुष्ट

क्रियायोगी शब्दहरू :

अध्यपि, एवम्, कदापि, सदैव

नामयोगी :

विना

४.६.२ संरचनाको आधारमा 'नेल्सन मण्डेला' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

प्रस्तुत पाठमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई संरचनाका आधारमा देखाइएको छ । जसअनुसार उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि र समासबाट निर्मित शब्दहरूलाई अलगअलग देखाइएको छ । साथै मूलशब्दहरूलाई पनि छुट्टै देखाइएको छ । जसमा मूल शब्दको संख्या ४१ रहेको छ भने व्युत्पन्न शब्दको संख्या १८५ रहेको छ । व्युत्पन्न शब्दको बनोटप्रक्रिया समेत देखाइएको छ ।

मूल शब्दहरू :

अन्य, अन्त्य, उच्च, एवम्, कठोर, कठिन, कर्म, कुशल, क्षेत्र, गर्व, जनता, तर्क, दक्षिण, दास, देश, पशु, पत्र, पद, पाठ, पिता, पुस्तक, प्राण, मन, महान्, मानव, मूल, मोह, युवा, राष्ट्र, वर्ष, वर्ण, विना, विश्व, शरीर, शिखर, समय, समाज, साहस, सुख, हास, हित

व्युत्पन्न शब्दहरू :

उपसर्ग, प्रत्यय र सन्धि भएका शब्दहरू

तालिका संख्या १६

व्युत्पन्न शब्द	उपसर्ग	मूलशब्द	प्रत्यय	सन्धि
अनुभूति	अनु	भूति		
अधीनता		अधीन	ता	
असमानता	अ	समान	ता	
अभद्र	अ	भद्र		
असम्य	अ	सम्य		
अमानवीय	अ	मानवीय		
अभिशाप	अभि	शाप		
अधिकार	अधि	कार		
अस्वीकार	अ	स्वीकार		
अनुराग	अनु	राग		
अटल	अ	टल		
अहिंसा	अ	हिंसा		
अभियोग	अभि	योग		
अत्याचार	अति	आचार		
अत्याचारी		अत्याचार	ई	
अवैध	अ	वैध		
अस्वस्थ	अ	स्वस्थ		

अद्यपि		अद्य	अपि	
अत्यधिक	अति	अधिक		
आनन्द	आ	नन्द		
आदरणीय	आ	दर	अनीय	
आजीवन	आ	जीवन		
आरोप	आ	रोप		
आयोजना		आयोजन	आ	
आबद्ध	आ	बद्ध		
उत्पीडन	उत्	पीडन		
उर्वरा		उर्वर	आ	
उपेक्षित		उपेक्षा	इत	
उक्त		उच्	त	
उद्देश्य		उत+दिश्	य	
उपनिवेश	उप	नि+वेश		
उपलब्ध	उप	लब्ध		
उपभोग	उप	भोग		
उत्तीर्ण	उत्	तीर्ण		
एकाधिकार	एक	अधिकार		
औपचारिक		उपचार	इक	
कष्टकर		कष्ट	कर	
कार्य		कृ	य	सन्धि
क्रान्ति		क्रम्	ति	
ग्रहण		ग्रह	अन	
ग्रामीण		ग्राम	ईन	
घोषणा		घोषण्	आ	
चिन्तन्		चिन्त	अन	
जाति		जा	ति	

जीवन		जीव	अन	
जीवन्तता		जीवन्त	वा	
त्याग		त्याग्	अ	
दमन		दम्	अन	
दृढ		दृह	त	
दृष्ट		दृश्	ति	
दैनिक		दिन	इक	
धैर्य		धीर	य	
नागरिक		नगर	इक	
निरन्तर	निर	अन्तर		
निरन्तरता		निरन्तर	ता	
निरङ्कुश	निर	अङ्कुश		
निरङ्कुशता		निरङ्कुश	ता	
निष्कासित		निस्+कास्	इत	
नीति		नी	ति	
नेतृत्व		नेतृ	त्व	
पतन		पत्	अन	
परिषद्	परि	षद्		
पत्रिका		पत्र	इका	
पर्याय	परि	इ+अ		
परीक्षा	परि	ईक्षा		
पत्राचार		पत्र	आचार	
परिश्रम	परि	श्रम		
पीडित		पीड्	इत	
पूर्ण		पूर्	न	
पौष्टिक		पुष्ट	इक	
प्रतीक	प्रती	क		

प्रदान	प्र	दान		
प्रतिबद्धता		प्रतिबद्ध	ता	
प्रजातन्त्र	प्रजा	तन्त्र		
प्रशासनिक		प्रशासन	इक	
प्रकट		प्र	कट	
प्रभावित		प्रभाव	इत	
प्रस्तुत	प्र	स्तु+त		
प्रमाणित		प्रमाण	इत	
प्रवेश	प्र	विश		
प्रस्ताव	प्र	स्तु		
प्रतिज्ञा	प्रति	ज्ञा		
प्रकृति	प्र	कृति		
प्रतिमूर्ति	प्रति	मूर्ति		
प्रजातान्त्रिक		प्रजातन्त्र	इक	
प्रतिनिधि	प्रति	निधि		
प्रकाशन	प्र	काश	अन	
प्राप्ति	प्र	आप्	ति	
प्राविधिक		प्रविधि	इक	
प्रारम्भिक		प्रारम्भ	इक	
प्रिय		प्री	य	
प्रेमी		प्रेम	ई	
प्रेरणा		प्रेर+अन	आ	
प्रेरित		प्रेर	इत	
बहिस्कार		बहिस्	कार	
बालक		बाल	क	
बाध्य		बाध्	य	
भक्त		भक्	त	

भूमिका		भूमि+क	आ	
भ्रमण		भ्रम	अन	
भ्रातृत्व		भ्रातृ	त्व	
मान्य		मान्	य	
मुख्य		मुख	य	
मुक्ति		मुच्	ति	
मुक्त		मुच्	त	
यात्रा		या+त्र	आ	
योग्यता		योग्य	ता	
योद्धा		युध्	आ	
रक्षा		रक्ष	आ	
राजनीतिज्ञ		राजनीति	ज्ञ	
राज्य		राज्	य	
वरण		वृ	अण	
वयस्क		वयस्	क	
वचन		वच्	अन	
विभिन्न	वि	भिन्न		
विरुद्ध	वि	रुद्ध		
विविध	वि	विध		
विकसित		विकास	इत	
विवश	वि	वश		
विश्वास	वि	श्वास		
विस्तार	वि	स्तर		
विरोध	वि	रोध		
विचलित	वि	चल्+इत		
विपत्ति	वि	पत्ति		
विजयी		विजय	ई	

वैवाहिक		विवाह	इक	
व्यक्तित्व		व्यक्ति	त्व	
व्यक्त	वि	अञ्ज	त	
व्यवहार	वि	अव	हार	
व्यतीत	वि	अतीत		
व्यापक	वि	आप्+अक		
व्यायाम	वि	आयाम		
शक्ति		शक्	त्ति	
शान्ति		शम्	ति	
शारीरिक		शरीर	इक	
शासक		शास्	अक	
शासन		शास्	अन	
शिक्षा		शिक्ष	आ	
शोषण		शुष्	अन	
शोषित		शुष्	इत	
श्रमिक		श्रम	इक	
संयुक्त	सम्	युक्त		
संज्ञा		सम+ज्ञ	आ	
सङ्घर्ष	सम्	घर्ष		सन्धि
सफलता		सफल	ता	
सक्षम	स	क्षम		
समानता		समान	ता	
सफल	स	फल		
सक्रिय	स	क्रिय		
सङ्कल्प	सम्	कल्प		सन्धि
सन्तुष्ट	सम्	तुष्ट		
समानता		समान	ता	

समूह		सम्	ऊह	
सदस्यता		सदस्य	ता	
सचेत	स	चेत		
सशस्त्र	स	शस्त्र		
सरकारी		सरकार	ई	
सहभागी		सहभाग	ई	
सहन		सह	अन	
समृद्धशाली		समृद्ध	शाली	
समान	स	मान		
सम्भव	सम्	भव		
सशक्त	स	शक्	त	
समुन्नत	सम्	उन्नत		
साहसी		साहस	ई	
सामाजिक		समाज	इक	
साधारण	स	आ+धारण		
सुविधा	सु	विधा		
सुरक्षा	सु	रक्षा		
सेनानी		सेना	नी	
सेवा		सेव	आ	
स्रोत		सु	त	
स्वतन्त्र	स्व	तन्त्र		
स्वतन्त्रता		स्वतन्त्र	ता	
स्पष्ट		स्पश्	त	
स्वदेशी		स्वदेश	ई	
स्वाधीनता		स्वाधीन	ता	
स्वाभिमानी		स्वाभिमान	ई	
स्वास्थ्य		स्वस्थ	य	

स्थापना		स्थापन	आ	
स्नातक		स्नात	क	
स्वाधीन		स्व	अधीन	
स्वाभिमान	स्व	अभिमान		
स्थापित		स्था+प	इत	

४.६.३ 'नेल्सन मन्डेला' जीवनीमा समासद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू :

तालिका संख्या १७

अन्तराष्ट्रिय	अन्तर + राष्ट्रिय	कर्मधारय
आत्मविश्वास	आत्माको विश्वास	तत्पुरुष
आत्मबल	आत्माको बल	तत्पुरुष
आत्मकथा	आत्माको कथा	तत्पुरुष
कारावास	कारावारमा वास	तत्पुरुष
क्रियाकलाप	क्रिया+ कलाप	कर्मधारय
घोषणापत्र	घोषणा +पत्र	कर्मधारय
जननिर्वाचित	जनताले निर्वाचित	तत्पुरुष
जननेता	जनताको नेता	तत्पुरुष
जनबल	जनताको बल	तत्पुरुष
तिलाञ्जली	तिल+अञ्जली	कर्मधारय
दत्तचित्त	दत्त र चित्त	द्वन्द्व
प्रजातन्त्र	प्रजा+तन्त्र	कर्मधारय
बलिदान	बलिको दान	तत्पुरुष
बाल्यकाल	बाल्य+काल	कर्मधारय
भेदभाव	भेद र भाव	द्वन्द्व
महत्त्वपूर्ण	महत्त्व+पूर्ण	कर्मधारय
महत्त्वकाङ्क्षा	महत्त्व र आकाङ्क्षा	द्वन्द्व

महासचिव	महान् + सचिव	कर्मधारय
मनोरञ्जन	मनको रञ्जन	तत्पुरुष
रङ्गभेद	रङ्गको भेद	तत्पुरुष
राजनीति	राज्यको नीति	तत्पुरुष
राष्ट्रपति	राष्ट्रको पति	तत्पुरुष
राजद्रोह	राज्यको द्रोह	तत्पुरुष
राष्ट्रसंघ	राष्ट्रको संघ	तत्पुरुष
लिपिवद्ध	लिपिले बद्ध	तत्पुरुष
विश्वविद्यालय	विश्व+विद्यालय	कर्मधारय
सहयोग	सह+योग	कर्मधारय
हृष्टपुष्ट	हृष्ट र पुष्ट	द्वन्द्व

४.६.४ 'नेल्सन मन्डेला' जीवनीमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको आवृत्ति :

तालिका संख्या १८

असमानता	२	जीवन	९
अधिकार	३	दमन	३
अमानवीय	२	देश	१४
अन्त्य	३	दृष्टि	२
अनुभूति	२	नागरिक	२
आरोप	२	निरन्तरता	२
उच्च	२	निरङ्कुश	४
एवम्	८	नीति	३
काम	३	प्रजातन्त्र	२
क्रियाकलाप	२	प्रस्ताव	२
क्षेत्र	३	प्रभावित	२
जनता	१९	प्राप्त	३
जाति	४	प्रारम्भिक	

प्रेमी	४
बहुसङ्ख्यक	२
भेदभाव	४
महान्	२
महत्त्वपूर्ण	३
मुक्ति	३
यातना	२
रङ्गभेद	८
राजनीति	७
राजनितिज्ञ	३
राष्ट्रपति	४
विद्यार्थी	२
विरोध	६
विभिन्न	२
विश्वविद्यालय	२

विरुद्ध	६
व्यवहार	३
शासन	४
शासक	४
शारीरिक	३
शिक्षा	७
सङ्घर्ष	११
सम्पूर्ण	२
समानता	३
सामाजिक	२
सेवा	२
स्वतन्त्रता	७
स्वाधीनता	६
स्वाभिमानी	२
स्वाभिमान	३

४.६.५ सारांश

प्रस्तुत 'नेल्सन मण्डेला' पाठलाई पदवर्ग, संरचना र आवृतिको, आधारमा अध्ययन गर्दा तत्सम शब्दहरू जम्मा २७६ वटा रहेका देखिन्छन् । जसमध्ये मूल शब्दहरू ४१ छन् र व्युत्पन्न शब्दहरू २३५ वटा रहेका छन् । त्यस्तै पदवर्गका हिसाबले शब्दलाई केलाउदा नाम शब्दको संख्या अधिक रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी विशेषण, क्रियायोगी र नामयोगी क्रमशः रहेका छन् । यसरी हेर्दा भाषापाठ्यपुस्तकमा नाम शब्दको बारेमा बढी जानकारी दिन खोजिएकोले प्रस्तुत कक्षा १० को लागि शब्दभण्डारको दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ । अन्य शब्दहरूको वितरण पनि प्रस्तुत पाठमा उपयुक्त नै भएको देखिन्छ ।

४.७ प्रयोगका दृष्टिले कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकका जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू :

प्रत्येक भाषामा विचारको प्रकटीकरणका लागि ध्वनि, वर्ण, अक्षर, रूप, शब्द, पदावली, वाक्यांश, वाक्य, अनुच्छेद, परिच्छेद र समग्र कथन जस्ता भाषिक एकाइहरू हुन्छन् । विद्यार्थीको भाषिक व्यवहार (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ) लाई प्रयोजनमुखी र परिष्कारपूर्ण बनाउन शब्दको अर्थ र अभिप्राय बुझ्न सक्तैन र उसले सुनेका, जानेका र देखेका विषयवस्तुलाई श्रोताका सामुन्ने प्रभावकारी रूपले व्यक्त गर्न पनि सक्दैन । एउटै शब्द एउटा सन्दर्भमा एउटा अर्थ दिने गरी प्रस्तुत हुन सक्छ र अर्को सन्दर्भमा त्यहि शब्द अर्को अर्थ र अभिप्रायलाई जनाउने गरी देखापर्न सक्छ । शाब्दिक एकाइको अभिधात्मक अर्थ एउटा हुन्छ भने त्यसको लाक्षणिक र व्यव्यनात्मक अर्थ पनि हुन्छ । ती विविध अर्थसँग विद्यार्थीलाई परिचित र प्रवृत्त तुल्याउन सजिलो हुँदैन । त्यस्ता अवस्थामा पाठ्यांशको मूल प्रसङ्गलाई प्रस्ट्याउने प्रयास गर्नु पर्दछ । विविध अर्थ दिने प्रयास गर्न थालियो भने शब्द सागरको गहिराइबाट तैरन गाह्रो हुन्छ । विविध प्रसङ्गमा उद्भाषित अर्थबोध र समुचित प्रयोग जीवन पर्यन्त चलि रहने हुन्छ । सतही र सन्दर्भगत सामान्य अर्थसँग परिचित तुल्याउँदै त्यसको उत्पादनात्मक प्रयास गराउने सामान्य उपायमात्र कक्षामा गराउनु पर्दछ । विद्यार्थीले सुन्दा र पढ्दा शब्द वा शाब्दिक एकाइको अर्थ जति बुझ्छ, त्यति उसले बोल्दा र लेख्दा ती शब्द प्रयोग व्यवहारमा ल्याउँदैन भने त्यस्ता शब्दलाई पहिचानात्मक शब्द भनिन्छ भने विद्यार्थीले सुन्दा पढ्दा बुझ्ने र बोल्दा, लेख्दा प्रयोग गर्ने प्रकृतिका शब्दलाई उत्पादनात्मक शब्द भनिन्छ । विद्यार्थीको पहिचानात्मक शब्द भण्डारलाई उत्पादनमुखी बनाउँदै लैजानु पर्दछ ।

कक्षा १० को जीवनी र रूपक विधामा पहिचानात्मक र उत्पादनात्मक दुवै किसिमका शब्दहरू रहेका पाइन्छन् । जीवनी विधाको तुलनामा रूपक विधामा अलि सरल, सरस र विद्यार्थीले गाउँघरमा दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने किसिमका शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ भने रूपक विधाको तुलनामा जीवनी विधामा पहिचानात्मक किसिमका शब्दहरूको बढी प्रयोग पाइन्छ । रूपक विधामा भएका शब्दहरू प्रायः उत्पादनात्मक किसिममा रहेका देखिन्छन् भने जीवनी विधामा चाही उत्पादनात्मक शब्दको साथै पहिचानात्मक किसिमका शब्दहरूको बाहुल्य बढी रहेको देखिन्छ । रूपक विधामा विद्यार्थीले दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने शब्दहरू बढी मात्रामा रहेका छन् । सरल र सजिला किसिमका शब्दहरू बढी प्रयोग भएका पाइन्छन् । जस्तै: अनुभव, अवस्था, मन, माया, माध्यमिक, मेला, दिन, दुःख, काम, ऋण, विदेश, अनुहार, अभाव, आकाश, कर्म, चन्द्रमा, रहस्य,

भाग्य, मानव, प्रेम, देश, विकास, कल्पना, सुन्दर, सूर्य, शारीरिक, धर्म, गीत, कपाल, आश्चर्य, बालक, वैशाख, हेला, हर्ष आदि । त्यस्तै जीवनी विधा कुनै पनि व्यक्तित्वको जीवनका घटनामा केन्द्रित विधा भएकाले यसमा दैनिक जीवनमा प्रयोग नहुने शब्दका साथै बढी मात्रामा पहिचानात्मक शब्दहरू रहेको पाइन्छ । जस्तै: भातृत्व, निर्भीकता, वाङ्मय, विषम, प्रलोभन, राजसी, निरङ्कुश, दमन, उपनिवेश, प्रजातन्त्र, दृष्टि, महत्वाकाङ्क्षा, रङ्गभेद, स्वाधीनता, प्रतिबद्धता, लिपि, विधाता, इतिहास, पुरूषार्थ, दीर्घजीवी, मरुभूमि, हेतु आदि ।

त्यसैले कक्षा १० को जीवनी र रूपक विधा दुवैलाई समेटि अध्ययन गर्दा के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने यी दुवै विधाका पाठहरूमा विद्यार्थीले दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने शब्दहरू बढी मात्रामा रहेको छ । अर्थात् दुवै विधामा पहिचानात्मक शब्दको साथै उत्पादनात्मक शब्दको बढी प्रयोग भएको छ । यी पाठहरू अध्ययन गर्दा विद्यार्थीलाई कुनै कुनै शब्द प्रयोग गर्न कठिन भएपनि प्रायः शब्दहरू उनीहरूले दैनिक जीवनमा प्रयोग गरिरहेका शब्दहरू रहेका छन् ।

परिच्छेद-पाँच

उपसंहार

५.१ उपसंहार

प्रस्तुत कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा रहेको जीवनी र रूपक विधाका तत्सम शब्दहरूको अध्ययन गर्दा निम्नानुसार निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ :

कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको जीवनी र रूपक विधामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दहरूलाई पदवर्गको आधारमा हेर्दा नाम शब्दहरूको प्रयोग बढी रहेको छ भने अन्य विशेषण, क्रियायोगी र नामयोगी शब्दहरू कम रहेका छन् । सबै पाठहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा तत्सम शब्दहरूको शब्दभण्डार उपयुक्त नै देखिन्छ ।

कक्षा १० को जीवनी विधामा ३ ओटा पाठ रहेका छन् । जसमा २ ओटा राष्ट्रिय व्यक्तित्वका जीवनी र एउटा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वको जीवनी रहेको छ । जसमा पहिचानात्मक किसिमका शब्दहरूको बाहुल्य रहेको पाइन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा भाषाशैली सरलनै रहेको पाइन्छ ।

कक्षा १० को रूपक विधामा एउटा मनोवाद, एउटा वादविवाद र एउटा एकाङ्की रहेका छन् । मनोवाद र एकाङ्कीको परिवेश अन्तर्राष्ट्रिय भूमि रहेको पाइन्छ । जसमा भाषाशैली सरल र दैनिक जीवनमा प्रयोग हुने शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । केही आगन्तुक र हिन्दि मिश्रित नेपाली शब्दहरूको प्रयोग पनि पाइन्छ । अरू पाठका दृष्टिले यी पाठमा तत्सम शब्दहरूको प्रयोग अलिक कम भएको देखिन्छ । वादविवादलाई हेर्दा कक्षा १० का विद्यार्थीहरूका लागि यस्तो किसिमको पाठ उपयुक्त देखिन्छ, जसले विद्यार्थीको भाषिक सीप बढाई धेरै मानिसको सामु तर्क गर्ने क्षमतामा बृद्धि गराउँछ ।

कक्षा १० को भाषा पाठ्यपुस्तकमा रहेको रूपक विधालाई संरचनाको दृष्टिले अध्ययन गर्दा पाठहरूमा उपसर्ग प्रत्यय लगायतका शब्दहरू प्रसस्त देखिन्छन् साथै समास, सन्धि निर्मित शब्दहरू पनि रहेकाले संरचनात्मक दृष्टिले उपयुक्त मान्न सकिन्छ ।

कक्षा १० को जीवनी र रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू 'जयपृथ्वीवहादुर सिंह' जीवनीमा २३६, काम खोज्दै जादामा ८३, इमानसिंह चेमजोडमा १७८, भाग्य भन्दा परिश्रम ठूलोमा ३९६, घरको मायामा ६० र नेल्सन मण्डेलामा २७६ शब्दहरू रहेका छन् ।

माध्यमिक तहको नेपाली विषयको पाठ्यक्रमले शब्दभण्डार अन्तर्गत सङ्क्षिप्त शब्द, श्रुतिसमभिन्नार्थक शब्द, पर्यायवाची शब्द, अनेकार्थी शब्द, विपरीतार्थी शब्द, उखानटुक्का, तघुतावाची शब्द, पारिभाषिक शब्द वा प्राविधिक शब्दलाई राखेको पाइन्छ। तर रूपक विधाले यी सम्पूर्ण शब्दभण्डारको क्षेत्रलाई समेटेको पाइँदैन।

५.२ सुभावहरू:

भाषापाठ्यपुस्तकको मूल प्रयोजन भनेको नै भाषिक सिपको प्राप्ति हो। भाषापाठ्यपुस्तक शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको रुची, चाहनालाई ख्याल गरी अध्यापन गराउँदा आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सकिन्छ, साथै विद्यार्थीले सरल ढङ्गले सिक्न सक्दछन्। भाषापाठ्यपुस्तकको अध्यापनको लागि सुभावहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ:

१. पदवर्गका हिसाबले शब्द प्रयोग गर्दा सबै पदवर्गलाई ख्याल गरी शब्द राखिनु पर्दछ।
२. क्रियाजन्य शब्दहरू प्रयोग गर्दा सकर्मक, अकर्मक, द्विकर्मक, पूरकापेक्षी सबैलाई ध्यान दिनुपर्छ। साथै सरल, संयुक्त, जटिल खालका क्रियापद पनि सिकाउने उद्देश्यले पाठमा प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।
३. पाठ्यपुस्तकमा रूपक विधा छनोट गर्दा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक तीनै स्रोतबाट आएका शब्दहरू प्रयोग भएको रूपक छनोट गर्नुपर्दछ, साथै जीवनी विधामा पनि यही अवस्था देखिन्छ।
४. भाषा पाठ्यपुस्तक भएकाले कुनैपनि विधाका पाठहरू छनोट गर्दा मानक र स्तरीय शब्द प्रयोग भएका पाठहरू छनोट गर्नुपर्ने देखिन्छ।
५. रूपक र जीवनी विधा छनोट गर्दा सम्पूर्ण पदवर्गको प्रतिनिधित्व हुने गरी पाठहरू छनोट गरी प्रयोग गर्दा भाषा पाठ्यपुस्तक उपयोगी हुन्छ।
६. जीवनी र रूपक विधाबाट पनि विद्यार्थीहरूलाई नयाँ शब्दज्ञान दिन सकिन्छ, यसरी नयाँ शब्दहरू पटक-पटक आवृत्ति हुँदा शब्दार्थ, वाक्य प्रयोग गरी नयाँ शब्दसँग सजिलै परिचित हुने हुँदा आवृत्तियुक्त शब्द भएको पाठ प्रयोग गर्नु उपयुक्त मानिन्छ।
७. भाषापाठ्यपुस्तकले भाषा सिकाउने भएकाले सकेसम्म स्तरीय र मानक शब्द प्रयोग भएको पाठ प्रयोग गर्दा विद्यार्थीमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सीपको स्तरीय रूप प्रयोग गराउन मद्दत मिल्दछ।

८. कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले विचलनयुक्त शब्दको व्यञ्जनार्थ सजिलै बोध गर्न नसक्ने भएकाले उनीहरूको रूचि, क्षमता र पूर्वज्ञानअनुसार शब्दचयन गर्नु आवश्यक छ ।

९. भाषा पाठ्यपुस्तकमा रूपक विधा प्रयोग गर्दा विद्यार्थीको स्तर तथा कठिनाई स्तर आदिलाई विशेष ख्याल गरी सरलबाट जटिल आयाम अनुसार राख्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

१०. पाठ्यक्रमले शब्दभण्डार विधामा तोकिएअनुसार सङ्क्षित शब्द, पारिभाषिक, प्राविधिक शब्द आदिको व्याकरणबाट मात्र ज्ञान नदिई वा छुट्टै ज्ञान नदिई जीवनी वा रूपक विधाबाट ज्ञान दिन सके चिरस्मरणीय हुने भएकोले यस्ता खालका शब्दहरू भएको पाठ छनोट गर्दा उपयुक्त हुन्छ ।

११. कक्षा १० मा जीवनी र रूपक विधा छनोट गर्दा कक्षा ९ को विद्यार्थीको शब्दभण्डार ज्ञानक्षमतालाई दृष्टिगत गरी उनीहरूको मानसिक बौद्धिक, उमेरगत, कक्षागत, तहगत स्तरलाई ख्याल गरी उपयुक्त स्तरको शब्दभण्डार भएको पाठ छनोट गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

५.३ अनुसन्धानको शैक्षिक प्रयोजन :

प्रस्तुत अध्ययनको निम्नलिखित शैक्षिक प्रयोजन भएको यो शोधार्थीको विश्वास रहेको छ :

१. यस अध्ययनले भाषापाठ्यपुस्तक निर्माण गर्न तत्सम शब्दहरूको क्षेत्रबाट जीवनी र रूपक विधाका पाठ छनोट गर्दा भाषापाठ्यपुस्तक निर्मातालाई सचेत पार्नेछ ।

२. यस अध्ययनबाट विशेषतः कक्षा १० का विद्यार्थीहरूको उमेर, स्तर, रूचि आदिमा ध्यान पुऱ्याई उपयुक्त शब्दभण्डार भएको पाठ छनोट गर्न सहयोग पुग्नेछ ।

३. भाषापाठ्यक्रम निर्मातालाई पाठ्यक्रम निर्माण गर्न, परिमार्जन गर्न र भाषापाठ्यपुस्तक निर्मातालाई पनि भाषापाठ्यपुस्तक निर्माण र परिमार्जन गर्न सघाउ पुग्नेछ ।

४. शब्दभण्डारको अध्ययन गर्ने अन्य अध्येताहरूलाई माध्यमको काम गर्नेछ ।

५.४ भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शीर्षकहरू :

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान सानो प्रयासबाट पूर्ण हुन सक्दैन, त्यसमा पनि अध्ययनको सीमाले यही अध्ययन अन्तिम हो भन्न मिल्दैन । अध्ययन निरन्तर प्रक्रिया भएको हुनाले प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा यस अध्येताले भावी अनुसन्धानको लागि निम्नलिखित सम्भावित शीर्षकहरूमा अनुसन्धान हुनुपर्ने ठानेको छ :

- क) कक्षा १० को भाषापाठ्यपुस्तकमा रहेका तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- ख) कक्षा ९ को जीवनी विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- ग) कक्षा ९ को रूपक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- घ) कक्षा १० को कविता विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- ङ) कक्षा ९ को कविता विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- च) कक्षा १० को निबन्ध/प्रबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- छ) कक्षा ९ को निबन्ध/प्रबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- ज) कक्षा १० को कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- झ) कक्षा ९ को कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,
- ञ) कक्षा ९ उत्तीर्ण गरेका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डारको अध्ययन,
- ट) कक्षा १० को चिठी विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,

सन्दर्भसूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज, भट्टराई, वद्विविशाल (२०६३), प्रयोगात्मक शब्दकोश, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार प्रा.ली. ।

अर्याल, डोलराज, ओझा, रामनाथ, भण्डारी, पारसमणी (२०६८), भाषिक अनुसन्धान विधि, काठमाडौं : पिनाकल प्रकाशन प्रा.ली. ।

कोइराला, खेम, गौतम, रामप्रसाद (२०६५), अनुसन्धान विधि, काठमाडौं : दिक्षान्त प्रकाशन प्रा.ली., कीर्तिपुर ।

दाहाल, भक्ति (२०६९) भाषा विज्ञान (प्र.सं.) विराटनगर: विराट मुद्रण ।

दुवाडी, दयाराम (२०६२), कक्षा ९ को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन, काठमाडौं : महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल ।

न्यौपाने, गीतादेवी (२०७१) कक्षा १०को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध र कथा विधामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन, जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी ।

पा.वि.के (२०६५) नेपाली कक्षा १०, भक्तपुर ।

पा.वि.के (२०६४) माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम भाग-१, भक्तपुर : लेखक ।

पौडेल, माधवप्रसाद, शर्मा, केदारप्रसाद, (२०६८) नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०६५) भाषिक अनुसन्धान विधि : परिचय र प्रयोग, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.ली. ।

लम्साल, रामचन्द्र (२०६९) नेपाली भाषा व्याकरण, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।